

સ્વ. માનસંગળ ખારડ સ્મારક ટ્રસ્ટ - સંચાલિત

વર્ષ : ૨૫

અંક : ૩

તારી :

પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી

પથિક

ડિસેમ્બર : ૧૯૮૫

ક્રૂટક અંક રૂ. : ૩-૦૦

આદ્ય તારી :

સ્વ. માનસંગળ ખારડ

રજતજયંતી - દિવાળી અંક - પૂર્તિ

જે સારા સમારંભ

તા. ૩૧-૧૦-૮૫ અને તા. ૧-૧૧-૮૫ના દિવસોમાં 'સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ ઇતિહાસ પરિષદ' નું કહકું અધિવેશન જામનગરમાં અને તા. ૧૬, ૧૭-૧૧-૮૫ના દિવસોમાં 'ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ' નું ૮મું જ્ઞાનસત્ત્વ વિસનગરમાં ઘટ્ટ થયાં. બંનેના અધિકૃત અહેવાલ 'પથિક' માટે આવી ગયા છે, પણ સ્થળ, સંજ્ઞાના કારણે આ અંકમાં લઘુ શક્યતા નથી, જે 'જનન્યુઆરી, ૧૯૮૬' ના આવતા અંકમાં આવી જશે. અન્યત્ર રોકાણોને ક્ષીણે અમે જામનગરનો લાભ ગ્રામ્યો છે, પણ વિસનગરનો લઘુ શક્યો હતો. પ્રો. ડૉ. મુગટલાલ બાવીસીએ બંને સમારંભોના મોકલેલા અહેવાલ પરથી અને અમરી વિસનગરના સમારંભની હાજરીથી હવે આત્મવિશ્વાસ સારી રીતે દઢ થયો છે કે આગળ સંશોધક વિદ્વાનોની તો સંજ્ઞા હોય જ, ઉપરાંત નવોદિતો અને કેટલાંક વર્ષોથી કામ કર્યો જતા જુવાન સંશોધકોનાં પ્રદાનોનો સ્તર પણ ધ્યાન ખેંચનારો બન્યો છે. ઇતિહાસલેખનમાં 'નામૂલ' લિખ્યતે કિંચિત્ એ પ્રાણરૂપ સિદ્ધાંત છે, જેનો વાંચવામાં આવેલા નિબંધોમાં સમચિત રીતે દર્શનાનુભવ થાય છે, આ ઇતિહાસ સંશોધકની દ્રષ્ટિમાં આવકારદાયક પ્રસ્થાન છે આવાં પ્રદાનોનું અન્યથા સામયિકોમાં પ્રકાશન થાય એ જરૂરી છે. 'પથિક' પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નાના નિબંધોને સમાવેશ કરવા સદા ઉત્સુક છે.

સ્વજનોને ભાવભરી વિનંતિ

સ્વ. માનસંગળના સમયથી સંખ્યાબધ સ્વજનોને 'પથિક' ભેટ જતું રહ્યું છે 'પથિક'નો હવાલો સંભાળ્યો ત્યારથી પણ મોટા ભાગના એમના એ સ્વજનોને 'પથિક' ભેટ મોકલાયે બધ છે જે વિદ્વાનો અને લેખકો 'પથિક'માં લેખો કે રચનાઓ મોકલે છે અને જે સામયિકો બદલામાં પોતાનાં સામયિક મોકલે છે તેઓને પણ ભેટ બધ છે. તા. ૨-૩-૧૯૮૫ થી 'સ્વ. માનસંગળ ખારડ સ્મારક ટ્રસ્ટ' અસ્તિત્વમાં આવી ગયું છે તેથી લેખ આપનારા વિદ્વાનો અને નવોદિત લેખકોને તો તે તે અંક ભેટ જશે જ, પરંતુ સ્વજનોને અમરી ખાસ વિનંતિ છે કે અમારા સંબંધોને નહિ, સ્વ. માનસંગળના નિષ્ઠાપૂર્વકના સંબંધોને ધ્યાનમાં લઈ ડૉ. ૩૦૧/-થી આજીવન સહાયક બનો. એમના ટ્રસ્ટને કાર્યક્ષમ બનાવી 'પથિક'નું પ્રકાશન સતત ચાલુ રાખવા આ એક મહત્વનો ઉપાય છે આ રકમો અનામત જ રહે છે અને વ્યાજ વપરાય છે. ટ્રસ્ટ થઈ ચૂક્યું હોઈ અંગત સંબંધો આડે નહિ આવી શકે એ જ વિનંતિ.

- તારી

૮૦]

પચિક

[સંધ્યાના ૨મ]

આકર્ષક અને મોહક હતો. એનામાં યૌવનનું લાવણ્ય પ્રગટી બેઠું હતું. ઇલાહીમિયાં એના પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા.

“શિવરાજ થાહ થોડા દિવસ પહેલાં જગજીવન મહેતાને ઘેર એમને મળ્યા હતા અને કંઈક ખાનગી મસલત કરતા હતા તે વખતે લઘુભાનું નામ બોલાયું હતું એમ ત્યાં કને રાત્રે છુપાઈને વાતો સંભળનાર મારો ખાતમોદાર અને કુમાર સાહેબનો અંગત નોકર ઠાસમ વાત કરતો હતો, પણ હું બોઈ લઈશ. તમે નિશ્ચિત રહો.”

“અમને તો ખાતો છે, પણ તમે હવે તરત પગલાં ભરો; ઢીલ કરવા જેવું નથી. જરૂર પડે તો અમારી પાસે થોડું સેાનું તથા ઝવેરાત છે તેનો ઉપયોગ કરો, પણ હવે તરત બધી વ્યવસ્થા કરો.” રાજકુમારીએ ચિંતાતુર બની આગ્રહ કર્યો

“તમારા ભાઈ હુસેનમિયાં તો વિરુદ્ધ નથી ને?” રાણીએ પૂછ્યું.

“હું ધારીશ તેમ જ થશે, બીજા કોઈનું કાંઈ ચાલશે નહિ. આપ બેફિકર રહો. આપની કોઈની પાસેથી સેાનું કે ઝવેરાત મારાથી લેવાય નહિ. મારા રાજ માટે મારો દેહ કુર્યાન કરવા તૈયાર છું, એમને રાજગાદી પર લાવીશ ત્યારે જ જીવીશ. ‘ઈલાહીમે રાજકુમારી તરફ સૂચક દષ્ટિ કરી હતી આપો અને રાજમહેલ છોડી ગયો.”

૨૧.

મહારાવ ભારમલજી

થોડા દિવસ પાદ રાજકુમાર માનસિહજી મહંમ મહારાવ રાજપુજીના વારસ અને નવા મહારાવ તરીકે જાહેર થયા.

‘મહારાવશ્રી ભારમલજી ૨૦’ તરીકે એમનો રાજ્યાભિષેક સન ૧૮૧૪ ના જાન્યુઆરી માસની ૧૩ મી તારીખે બિજાયા.

બહેન કુળની પરંપરા મુજબ રાજગાદી પર બેસનાર નવા મહારાવને હરિજન કોમના મહેશ્વરો મેઘવાળાના પૂજ્ય માતંગે પોતાની ટપલી આંગળીના રક્ત વડે તિલક કયું.

રાજ્યના શિરસ્તા પ્રમાણે નવા મહારાવના રાજ્યારોહણ પ્રસંગે ભરાયેલ દરબારમાં હાજરી આપવા તથા મહારાવ પ્રત્યે વફાદારી પ્રદર્શિત કરવા કબજામાંથી ડેર ડેરથી બેઝમ ભાયાત ગરાસદારો, અન્ય જાગીરદારો, તાલુકાના કારભારીઓ તથા અન્ય અધિકારીઓ, ભૂજ તથા અન્ય શહેરોના નગરસેટા અને મહાજનના અગ્રણીઓ વગેરે સલામ આપ્યા અને નવા મહારાવને નજરાણું ધરવામાં આવ્યું. દરબારમાં મંગલ સ્વસ્તિવાચન પાદ ભાટચારણો તથા કવિઓએ ફૂલ છંદો તથા પ્રશસ્તિકવિત્તો સંભળાવ્યાં. નૃત્યાંગનાઓએ સુંદર નૃત્યો રજૂ કર્યાં. નવા મહારાવશ્રી તરફથી પ્રજના તમામ વર્ગને સુખસમૃદ્ધિ તથા રાહત આપવા માટેના કાર્યક્રમોની જાહેરાત કરવામાં આવી. ભાટચારણો તથા કવિઓ અને નૃત્યાંગનાઓને બક્ષિસ આપવામાં આવી. રાજ્યાભિષેકની ખુશાલીમાં મહાદેવને નાકે રાખેલ તોપના સત્તર ભડાકા કરી સલામી આપવામાં આવી. ‘જીએ રા’ના અવાજને સાથે સમારંભ પૂરો થતાં સભા ખરખારત થઈ. શહેરની તમામ નિતાળોમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને મીઠાઈ વહેંચવામાં આવી અને ગરીબોને માટે દેગો ચઢાવીને એઓને સ્વાદિષ્ટ ભોજન અપાયું.

મહારાવશ્રીની સવારી ત્યાર પાદ રાજમહેલમાંથી બુજિયા કિલ્લા પર આવેલ શ્રીભુજમહેલનાં દર્શન માટે રવાના થઈ તેમાં જગજીવન મહેતા તથા બીજા અધિકારીઓ જાગીરદારો તથા પ્રજાજનો બેઠાયા.

રક્ષા આ દેહનાં નરનારી સોને માટે ભારે મોટું કર્તવ્ય છે. દૂધ ધી ઉપર જ ભારતવાસીઓનું નિર્માર છે. ગ્રામ્યો અને બળદેની ભારે નિષ્કૃતાથી કતલ કરવામાં આવી રહી છે ત્યારે આપણને ક્યાં ક્યાં છે કે આપણાં સંતાન કેવી રીતે જીવશે ! — લાલા લજપતરાય

પહેલાં રાક્ષસો માણસને ખાતા હતા અને અત્યારે માણસો પશુઓને ખાય છે કે જે મોટામાં મોટું છે, જે ઘડું ન બેઠે એ. હું બધા જ હિંદુ-મુસલમાન-પારસીઓને આ પ્રાર્થના કરું છું કે તમે આવાં પશુપ્રાણીઓની થતી કતલને અટકાવી દો અને વિરોધ કરીને ગાયોની રક્ષા તો કરવી જ બેઠે એ

— મહામના માલવિયાજી

જેઓ સ્વરૂપદાને વશ થઇ ગાયોની હિંસા કરે છે કે ગોમાંસ ખાય છે અને જેઓ સ્વાર્થને વશ થઈ આટ્ટક્રીઓને ગાય મારવાની સલાહ આપે છે તે બધા ભારે મોટા પાપના લાગી થાય છે. ગાયની કતલ કરનારા, એનું માંસ ખાનારા અને એની કતલ કરવાને ટેકા આપનારા માણસો ગાયના શરીર પર બેઠલા લોભ છે તેટલાં વર્ષં વાતનાઓ લોભવે છે

— મહાભારત, ૧૩-૭૪-૩, ૪

કેવળ તપશ્ચર્યાનું ફળ લોભ છે. લોભ સુધી પહોંચી જનારા તપસ્વીનું અધઃપતન થાય છે. સ્વાર્થી લાકડાં અને માનની ઈચ્છા રાખનારાઓએ જનતાજનાર્દનની સેવા કરવા કદી જવું ન બેઠયે. કામ ક્રોધ લોભ મોહ જીવે એ જ પુરુષની પૂર્ણતા છે.

— ત્યાગભૂતિ ગોસ્વામી ગણેશદાસજી

“સકલ હિન્દુ સિદ્ધિ તુરક દુષ્ટાં વિદારકુ, ધર્મકી ધ્વજ કલિ જમતમે કુદારકુ ।”

“ચિડિયેસિ મેં બાજુ છડાજી, તમ નામ ગોવિંદ પાજી ।” — ગુરુ ગોવિંદસિંહજી મહારાજ

“કયા હુઆ વદિ ધર્મપે વાર દિયે સુત ચાર, ચાર મરે તો કયા હુઆ, જીવિત કઈ હબર ।”

— દશમેશ ગુરુ ગોવિંદસિંહજી

મોત તો હાથ કરે જે સિરજનહાર વ્યો પિહાડિયા હોય ।

જિન્ડન દે હિરદે બિય પરમેશ્વરકા પ્યાર હૈ, ઝોનહા તાઇ મોત સમ્યા જન્મ હૈ ॥

જેણે સરજનહાર પરમાત્માને છોડી દીધા છે તેણે મરવાથી ડરવું બેઠયે

જેના હૃદયમાં ઈશ્વર માટે પ્રેમ છે તેને માટે તો મૃત્યુ એક નવો અને વાસ્તવિક જન્મ છે.”

— ગુરુબાલક જોરાવરસિંહ-વ-ફતેસિંહ

“જિસ મરનેસે જન્મ ડરે, મેરે મન આનંદ, મરનેસે હી પાઇએ પૂરણુ પરમાનંદ ॥”

— ત્યાગભૂતિ ગુરુ તેગબહાદુર

“કયા હુઆ મર મિટ ગયે પ્યારે ધર્મકે વાસ્તે ? બુલબુલેં કુરખાન હોતી હૈં ચમનકે વાસ્તે ॥”

— અજાત

“હે રવ ! હે શસ ! હે કુણુનિધાન ! બેનતી મેરી અળ હૈ સુન લીજી ! ઓર ન માંગત હું કશું તુમતે । જે ચાહત સોહિ વર દીજી ! અનિ શક્તનસે રણમે જૂઝૂ । મોરે શ્યામ ! મોહે એહો વર દીજી ॥”

— ગોવિંદસિંહજી મહારાજ

પંજબી ચંદ્ર હલવાઈ કરાંચીવાલા

પ્રધાન કાર્યાલય : ૧૮૫ વાલ્દેશ્વર માર્ગ, તીનખત્તી, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૬

શાખાઓ : ૧. ઝવેરી બજાર, ૨. ગ્રાન્ટ રોડ, ૩. કોલાબા, ૪. વરલી નાકા, ૫. સૂર્યોદય સ્ટેશન-ચર્ચગેટ, ૬. સાયન સર્કલ, ૭. દાદર ટી. ટી., ૮. કાકુરદાર, ૯. ઘાટકોપર (પશ્ચિમ), ૧૦. લિંકિંગ રોડ વાંદરા

કારખાનું : ‘ચંદ્ર લવન,’ ગ્રાન્ટ રોડ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૭

STEEL WINDOWS & DOORS

Hot-dip Galvanised

A Life-time guarantee against corrosion

Available from

SEN HARVIC

in

Steel Windows Industry

The most trusted name

Office :

37, Abdul Rehman Street,
Bombay-400 003
T. P. 327740

Works :

Industrial Estate,
Road No. 5, UDHNA-394 219
(Surat-Gujarat) T. P. 88875

Use Standard Windows as per IS 1038/83

Save Money & Time

WANT TO PACK YOUR PRODUCTS SAFELY ?

Contact us for your Requirements of :

- o *PITUMENISED WATERPROOF PAPERS*
- o *JUTELINED WATERPROOF PAPERS*
- o *PITUMENISED POLYTHENE-LINED PAPERS*
- o *POLYCOATED KRAFT PAPERS*
- o *POLYTHENE-LINE HESSIAN CLOTH & PAPS*
- o *PAPERLINED HESSIAN CLOTH & BAGS*
- o *DOUBLE HESSIAN BAGS*
- o *HDPE WOVEN SACKS*

Phone : 324 737

POLYFAB INDUSTRIES

67, Bhandari Street, BOMBAY-400 003
B34 5100

પથિક

‘પથિક’ પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની ૨૭ મી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે. જો ૧૦ દિવસમાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઓફિસમાં સિમિત ફરિયાદ કરવી અને એની નકલ અત્રે મોકલવી.

૦ ‘પથિક’ સર્વોપયોગી વિચાર-ભાવના અને જ્ઞાનનું માસિક છે. જીવનને જીર્ણગામી બનાવતાં અભ્યાસપૂર્ણ અને શિષ્ટ સાહિત્યિક લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે. ૦ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલી કૃતિને ફરી પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ન મોકલવાની લેખકોએ કાળજી રાખવી. ૦ કૃતિ સારા અક્ષરે શાહીથા અને કાળજીની એક જ બાજુએ લખેલી હોવી જોઈએ. કૃતિમાં કોઈ અન્ય ભાષાનાં અવતરણ મૂક્યાં હોય તો એનો યુજરાતી તરજૂમે આપવો જરૂરી છે.

૦ કૃતિમાંના વિચારોની જવાબદારી લેખકની રહેશે. ૦ ‘પથિક’માં પ્રસિદ્ધ થતી કૃતિઓના વિચારો-અભિપ્રાયો સાથે તંત્રી સહમત છે એમ ન સમજવું. ૦ અસ્વીકૃત કૃતિ પાછી મેળવવા જરૂરી ટિકિટો આવી હશે તો જ પરત કરાશે.

૦ નમૂનાના અંકની નકલ માટે ૩-૦૦ ની ટિકિટો મોકલવી.

મ. ઓ.-ફાફ્ટ-પત્રો-લેખો-પથિક કાર્યાલય, મધુવન, એલિસ-બ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

સ્વ. માનસંગલ બારડ સ્મારક ટ્રસ્ટ-સંચાલિત

આઘતંત્રી : સ્વ. શ્રી માનસંગલ બારડ

આ અંકનો વાર્ષિક લવાજમ : દેશમાં રૂ. ૩૦-૦૦
અનુક્રમ વિદેશમાં : શિ. રૂ. ૬૦ : જૂઠક : શિ. ૫
દેશમાં ચાલુ જૂઠક અંક : રૂ. ૩-૦૦

તંત્રી : પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી : સહતંત્રી : ડૉ. નાગજીભાઈ ભટ્ટી
વર્ષ : ૨૫ : ડિસેમ્બર, ૧૯૮૫-પાગસર, સં. ૨૦૪૨ : અંક ૩ જે

ચ. ઈ. પરિવર્તનું વિસનગર ૮ મું જનસત્ર મુખપૃષ્ઠ
પ્રમુખના વક્તવ્યમાંથી (સૌ. ઇતિ. પરિ. અધિવેશન) પ્રો. પ્રફુલ્લ ઝલા ૪
ભારતીય શિક્ષ-સ્થાપત્ય : દેવાલયો શ્રી મણિભાઈ વોરા ૭
સંધ્યાના રંગ (ચાલુ નવલકથા) ૧૭૩-૮૦

નોંધ : આ અંકમાં વયોવૃદ્ધ ઇતિહાસક શ્રી મણિભાઈ વોરાનો ભારે શ્રમે તૈયાર કરેલો લેખ છપાયો છે. એ છાપવાની અનુમતિ આપવા માટે જમે એમના ખૂબ ખૂબ આભારી છીએ. —તંત્રી
વાર્ષિક ગ્રાહકોને : આપનું કે આપની કોલેજ યા શાળાનું લવાજમ હજી ન મોકલ્યું હોય તો સત્વર મ. ઓ. થી મોકલી આપવા તકલીફ લેશે.

વિનંતિ

વાર્ષિક ગ્રાહકોએ ‘પથિક’ના પોતપોતાના નવા વર્ષના લવાજમના રૂ. ૩૦/- પ્રમયસર મોકલો આપવા વિનંતિ. સરનામામાં ગાળા વર્તુલમાં પહેલો અંક કયા માસથી ગ્રાહક થયાનું કહે છે. એ માસ પહેલાં લવાજમ મળવું અભીષ્ટ છે. અગાહિતાં લવાજમ એક કે એકથી વધુ વર્ષોના બાકી છે તેઓ પણ સવેળા મોકલી આપવા કૃપા કરે.

અંક હાથમાં આવે એ ગાળામાં લવાજમ મોકલી આપનારે આવા વર્તુલને ધ્યાનમાં ન લેવા વિનંતિ.

‘પથિક’ના આશ્રયદાતા રૂ. ૧૦૦૧/- થી અને આજીવન સહાયક રૂ. ૩૦૧/- થી થવાય છે. બહિસો તરીકે પણ રકમે સ્વીકારવામાં આવે છે. સ્વ. શ્રી. માનસંગલભાઈના અને ‘પથિક’ના ગ્રાહકોને ‘પથિક કાર્યાલય’ના નામના મ. ઓ. કે ફાફ્ટથી મોકલી આપવા વિનંતિ. આ છેલ્લી બે પ્રદારની તેમ રૂ. ૫૦/- થી લઈ વધુ બહિસતી રકમે અનામત જ રહે છે અને એનું માત્ર વ્યાજ જ વપરાય છે.

પ્રમુખશ્રીના વક્તવ્યમાંથી*

પ્રો. પ્રફુલ્લ જાલા

ઇતિહાસમાં રસ ધરાવનાર અનેક વ્યક્તિઓ આજે અહીં પધારેલ છે, જતાંય અમારા માટે ચિંતાનો એક વિષય છે કે દિવસે દિવસે ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓ-કોલેજો અને માધ્યમિક શાળાઓ-માંથી ઇતિહાસનો અભ્યાસ ઓછો થતો જાય છે અને ઇતિહાસના વિદ્યાર્થીઓની મંખ્યા ઘટતી જાય છે. શિક્ષિત વ્યક્તિઓમાં પણ ઇતિહાસના વિષય તરફ એક પ્રકારની ઉદાસીનતા જોવા મળે છે.

આ વર્ગના લોકોને એમ લાગે છે કે ‘ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરીને શું કરવું, જિવાઈ ગયેલા જીવન અને વાતો ગયેલી વાતોને આજે ફરી શા માટે વાગેજીવી, ભગવાન યુદ્ધ અને મહાવીર, અશોક કે અકબરને આજે યાદ કરવાનું શું મહત્વ? અમરજી હીવાન કે ગ્રામ યોગા, સૌરાષ્ટ્રના જાડાઓનો કે ગોહેલ કુળના ક્ષત્રિયોનો ઇતિહાસ જાણીને શું કામ છે! આ વિષયના અભ્યાસની આજે સંગતિ કેટલી?’ આ પ્રકારના પ્રશ્ન ઉત્પન્ન કરીને બે ત્રણ સુદ્ધાઓની ટૂંકમાં ચર્ચા કરું છું.

એક દલીલ એવી કરવામાં આવે છે કે આજનો યુગ વિજ્ઞાનનો અને વૈજ્ઞાનિકની પ્રગતિનો છે. આપણી દૃષ્ટિ લવિષ્યની દિશા તરફ હોવી જોઈએ. આપણે આવતી કાલે ૨૧ મી સદીના કોમ્પ્યુટર-યુગમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી કરીએ છીએ ત્યારે ઘઈ કાલે ખનેલા ખનાવોની વાતો કરવાનો અર્થ શો?

આ વાત સાચી છે. આજની ભૌતિક સિદ્ધિઓ અને સમૃદ્ધિ વિજ્ઞાનની પ્રગતિને જ આભારી છે. જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં-જીવવિજ્ઞાનથી ખેતીવાડી સુધીનાં ક્ષેત્રોમાં-આ વિજ્ઞાનની સહાય વિના આપણી સંસ્કૃતિ જે ઠક્કાએ પહોંચી છે ત્યાં પહોંચી શક્યા ન હોત એમાં બે મત નથી.

પરંતુ આ વિજ્ઞાનની પ્રગતિ સાથે આ જ વિજ્ઞાન એક વિરાટ શક્તિ પણ ઉત્પન્ન કરી છે તે શક્તિની જાણકારી, નિયંત્રણ-સંચાલનમાં જોડી સમજ અને વિશાળ હડાપણની જરૂર છે. દિશા અને ધ્યેય વિનાની આ વિજ્ઞાનની શક્તિ માનવજાત માટે ક્યારે વિનાશ લાગશે એ કહી શકાય નહિ. આ સમજ અને હડાપણના પાઠ આપણને ઇતિહાસના અભ્યાસમાંથી જ મળી શકે.

આપણે જરા ઇતિહાસ તરફ નજર નાખીએ. ઈ.સ. ૧૯૧૮ માં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયા પછી યુરોપમાં યુરોપનાં વિજેતા રાષ્ટ્રો-ઈંગ્લેન્ડ ફ્રાન્સ હિટલરી તેમજ અમેરિકાના વડા લેગા થયા. વિશ્વમાં શાંતિની સ્થાપના કરવા માટે અને લવિષ્યમાં આવું ભયંકર યુદ્ધ ફરી વાર ન થાય એની ચર્ચા કરી આ ચર્ચાને અંતે જર્મનીને યુદ્ધ માટે જવાબદાર ઠરાવવામાં આવ્યું અને એના પર શિક્ષારૂપે-યુદ્ધના વળતર-રૂપે ૮૦૦ કરોડ પૌન્ડનો યુદ્ધદંડ લાદવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. જર્મન પ્રબળ આટલો ભોળો ઉપાડી શકશે કે નહિ એનો વિચાર કર્યો નહિ, એ વાતને મહત્વ આપ્યું નહિ. આ ચર્ચામાં ઈંગ્લેન્ડના મહાન અર્થશાસ્ત્રી જે. એમ. કેઈન્સ પણ ઈંગ્લેન્ડ વતી ભાગ લઈ રહ્યા હતા, એમને આ વાત ગળે જતી નહિ. એમણે કહ્યું કે આ શિક્ષા આપણે આજના અને પછીના જર્મનીનાં નિર્દોષ બાળકો ઓછો અને વૃદ્ધ પુરુષોને કરીએ છીએ એ માનવતાની દૃષ્ટિએ વાજબી નથી, પરંતુ ફ્રાન્સના પ્રમુખ કલેમેન્સિયો તો જર્મનીના કટ્ટર વિરોધી હતા એટલે આવી કોઈ વાત સ્વીકારવા તૈયાર જ નહોતા. આ સુદ્ધા પર અર્થશાસ્ત્રી કેઈન્સે રાજીનામું આપ્યું. પરિણામ? આ શાંતિના કરારો ઉપરની સહી કર્યા પાદ ભારે દંડના દખાણ અને ત્રાસમાંથી આ જર્મન પ્રબળો હિટલર અને એની સાથે ૧૯૩૯ના ખીબ વિશ્વયુદ્ધને જન્મ આપ્યો. ખીબ વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન વિજ્ઞાન વધારે વિનાશક બન્યું. બપોળનાં શહેરો હિરોશીમા

* સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ ઇતિહાસ પરિષદ : ૬ ફૂલું અધિવેશન, તા. ૩૧-૧૦-૮૫ અને ૧-૧૧-૮૫ : બમનગર

પંચિક

રિસેઝબર/૮૫

૫

અને નાગાસાકી પર ફેંકાયેલા એટમ-બોમ્બથી પ્રથમ કચારેય નહિ ભેગેલો તેવો વિનાશ માનવજાતે જોયો. પહેલી જર્મનીની, તો પછી બીજી જાપાનની પ્રજા વિજ્ઞાનની આ ભયાનકતાનો સંહાર બની.

આજનું વિજ્ઞાન તો વળી એનાથી પણ આગળ વધ્યું છે. એક તારણ પ્રમાણે આજે મુખ્યત્વે અમેરિકા રશિયા અને યુરોપની ધરતી પર આવાં ૫૦,૦૦૦ (પચાસ હજાર) અણુશસ્ત્ર છે અને દરેક શસ્ત્ર જાપાન પર ફેંકાયેલા અણુબોમ્બ કરતાં એક હજારગણું શક્તિશાળી છે. જે ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ અટકાવતું હોય અને માનવસંસ્કૃતિને બચાવતી હોય તો ઇતિહાસમાંથી સમજણ અને હડાપણના પાઠ ભણવા પડશે અને એ સેક્રેટિસનું હડાપણ, છુદ્ધની કડુણા, મહાવીરની અહિંસા, ઈશુની સેવા, શંકરાચાર્યની અદ્વૈતભાવના, જી. કિર્ચનમૂર્તિનાં પ્રેમતત્ત્વ અને માનવતાપ્રેમ, સ્વાઈઝર 'કે બ્રુન્ડ' રસેલના વિચારોને સ્વીકારીને વિજ્ઞાન પર અંકુશ મૂકવાથી જ આપણી સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનો વિનાશ અટકાવી શકીશું. કદાચ અટકાવી શકીશું.

બીજી દલીલ એવી કરવામાં આવે છે કે જે દેશની વસ્તીના ૫૦ ટકા જેટલો ભાગ ગરીબોની રેખા નીચે જીવતા હોય (આ આંકડો ચર્ચાસ્પદ હોઈ શકે), જેને બે ટંક પણ પૂરતું ભોજન મળતું નથી ત્યાં ઇતિહાસની વાતો કરવાથી શું વળવાનું છે ?

આ વાત પણ એટલી જ સાચી છે. ભારતના આર્થિક વિકાસની સમસ્યા સૌથી વિકટ છે અને તેથી આપણી બધી જ શક્તિ અને છુદ્ધિનો ઉપયોગ આ ગરીબો દૂર કરવા માટે કરવો જોઈએ. આ ખેતને લક્ષમાં રાખીને આપણે પંચવર્ષીય યોજનાઓ કરી અને આજે જ્યારે સાતમી યોજના પર આપણાં છીએ ત્યારે જરા વિચાર કરવા જિભા રહીએ.

આર્થિક વિકાસને કોઈ મર્યાદા ખરી ? આપણે મૂડીરોકાણ-બચત-ઉત્પાદનની પરિભાષામાં વાતો કર્યાં છીએ છીએ. ઉત્પાદન વધારવા માટે આપણે વિવિધ પ્રકારના નમૂનાના ઘડતરનો વિચાર કરીએ છીએ, પણ જેને માટે આ ઉત્પાદન કરીએ છીએ તે માનવીના સદાચાર-ઘડતરનો વિચાર હવે ક્યારે કરવો છે ? આપણે માણસને સંસ્કારી બનાવવા માટે આર્થિક વિકાસની કોઈ મર્યાદા નક્કી કરવી છે કે નહિ ?

અને વળી બીજું : વિકાસ કોના માટે ? આ રાતદિવસ આર્થિક વિકાસ કરીને આગળ વધીએ છીએ, પણ આ વિકાસ કોના માટે ? અઢારમી સદીના અર્થશાસ્ત્રીઓ કહેતા હતા તે પ્રમંથળે યોગ્યતા અસ્તિત્વ માટે કે ગોંધીજીએ રસ્કિનના વિચારોનો પડઘો પડ્યો તે છેલ્લી પળ સુધી માટે ? આ વિકાસની પ્રક્રિયાથી આપણી સંસ્કૃતિ પંચતારક સંસ્કૃતિ તરફ જતી હોય એમ લાગે છે. આ દેશના લાખો અને કરોડો હરિજનો ગિરિજનો આદિવાસીઓ અને ગુપડપટ્ટીમાં રહેનારાં શહેરી ગરીબોના ઝડપી વિકાસ માટે આ વિકાસ ખરો કે નહિ ?

આ પ્રશ્નોના જવાબ સારથવાદી વિચારક તરીકે નહિ, પણ એક ઇતિહાસકાર તરીકે કાર્લ માર્ક્સે આપ્યો છે. એણે જગતના ઇતિહાસના અભ્યાસમાંથી જે તારણો કાઢ્યાં છે તેનો માત્ર યાદ આપું છું. દુનિયાના દેશોમાં જ્યારે જ્યારે માનવ-સર્જિત અસમાનતાના કારણે દુઃખ અને ગરીબી વધ્યાં છે ત્યારે ત્યારે ક્રાંતિ સર્જાઈ છે. લોકો એ માર્ગે ન જાય એ માટે આર્થિક વિકાસની વાત કરતી વખતે સમાજના છેલ્લામાં છેલ્લા માણસના કલ્યાણ માટેની ઝડપ અગ્રતા અને નજર ચૂકી જવાશે તો એનાં પરિણામો માટે આજે નહિ તો આવતી કાલે ઇતિહાસ આપણને માફ કરશે નહિ.

[ક્રમશઃ

૬

ડિસેમ્બર/૮૫

૫૫૬

SARASPUR FABRICS**The Fabrics that take you on the Flights of Fashion**

Polyester/Cotton Suitings and Shirtings
 Polyester Cotton/Filament Weft Shirtings
 Polyester/Cotton/Texturised Filament Weft Shirtings and Suitings
 Superfine Dhoties
 Polyester/Cotton Dhoties
 Bleached, Dyed and Printed Poplins
 Longcloth and many other Quality Products

The Saraspur Mills, Limited**Saraspur Road, Ahmedabad-380 018**

☎ : 374 017, 374 066, 374 117, 374 168, 374 219

Telegram : Rupsaras

Telex : 021-388

ગીરવું જેર'ટડ ૧૦૦/૮૬ શુદ્ધ ધી મેળવવા માટે

અમૃતલાલ મોઢા

ધી અનાજ અને કરિયાણાના વેપારી, મોટી શાક માર્કેટ સામે...જૂનાગઢ-૩૬૨ ૦૦૧

ઓર્ડર માટે સંપર્ક સાધો

જલારામ ટ્રેડિંગ કું.

કોલન મરચન્ટ અને કમિશન એજન્ટ,

ખોરલી (જિ. વડોદરા)

ફોન : ફેક્ટરી : ૧૮૦, ૨૯૧ રહેણાણ : ૧૪૦, ૧૧૪ એક્સ : ૧૬૧

With Compliments From :

BIL METAL WORKS

Manufacturers of :

Pressed, Fabricated and Deep drawn Precision Auto parts and Industrial
 Sheet Metal Components.

Opp. Bhaili Rly. Station, Padra Road,

P.O. Bhaili, Dist. Vadodara. Phone : 540294/553805

ભારતીય શિલ્પ-સ્થાપત્ય : દેવાલયો

[એક દષ્ટિપાત]

શ્રી. મણિભાઈ પુ. વોરા

ભારતીય શિલ્પકલામાં ભારતીય સભ્યતાનો અખંડ ધ્વજકાર ચલ્યો આવે છે. પ્રભુજીવનની પ્રતિભા પ્રભતા તત્ત્વજ્ઞાનમાં સાહિત્યમાં અને શિલ્પમાં દેખાતી હોય છે. આપણી લલિત કલાઓ ભૌતિક કે લૌકિક માત્રમાં દ્વારા માનવને આધ્યાત્મિક કે અલૌકિક ધ્યેય પ્રતિ લઈ જાય છે. જ્ઞાની માણસ જીવનને દુકાઓમાં જોતા નથી, એ જીવનને અખંડ એકતામાં જુએ છે. હિંદુવિદ્યા-કલા માનવને દષ્ટિમાં રાખે છે, એ હંમેશાં જીવને શિવત્વ ભણી લઈ જાય છે.

માનવજીવનમાં ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ પુરુષાર્થના ચાર પાયા છે તેમાં એકેય નકામો કે અર્થ વગરનો નથી. પુણ્ય જેટલું જ પાપ પણ ધ્યેયને પહોંચવા અસુક સંજોગમાં જરૂરી છે. એના પ્રત્યે સૂચક કે તિરસ્કાર ન હોવાં જોઈએ, એ સાધકને અડચણ ઓળંગવાની શક્તિ આપતું હોય છે. આપણાં શાસ્ત્ર આવે બોધ આપે છે. પશુ-પક્ષી-મનુષ્યના પ્રેમભાવ રાધકૃષ્ણના પ્રેમભાવ સુધી લઈ જાય છે. રાક્ષસનું રુધિરપાન, શ્રીકૃષ્ણયશોદાનું મિલન, ગીતા મંથિતું વિરાટરૂપ સાહિત્યમાં સંમાનપૂર્વક આવે છે તે જ રીતે શિલ્પીઓએ અર્વાચન દર્શક ભક્તિભાવપૂર્વક કંડાર્યા છે. અત્યંત આદિ સાહિત્ય સાધકને પરબ્રહ્મ સુધી લઈ જાય છે તેમ આ સર્વ જાણી આલેખીને દર્શન-રૂપે મનુષ્યને અંતઃશક્તિ આપવા સહાયભૂત થાય છે.

આદિ માનવ બેસીને વિચાર કરતો થયો ત્યારથી એને ઠીક-અઠીકનો ભેદ સમજવા લાગ્યો. એ પોતાનાં રહેઠાણ સાધન રહેઠાણને સરખાં કરતો પોતાનું અને પોતાના સમુદાયને શ્રેય થાય એવી પ્રવૃત્તિ કરતો થયો, ખરા અર્થમાં મનુષ્ય થયો. આમાંથી કલાકાર જન્મ્યો. હઠભરે વર્ષો પૂર્વેની યદુના પર આદિ માનવ કુરુલા લીટાઓ ઠાપાઓ, પ્રાકૃ-કંડાપીય યુગથી આજ પદ્ધતિના પુરાવશોધો, વેદપુરાણની કથાઓ વગેરેમાં શિલ્પના સંસ્કાર જન્મી આગળ વધતા જણાય છે. સર્વ વિદ્યાકલામાં એના આદિ પુરુષ ભગવાન શંકર મનાયા છે અને પ્રકૃતિ સર્વની જનેતા મનાયેલ છે. કલાના સ્વામી શિવ છે. શિવત્વમાંથી જ સૌંદર્ય સાંપડી શકે.

આપણા ખંડમાં આર્થ દ્રવિડ સમન્વય થયો અને વૈદિક દેવો અનાયોનાં સ્થૂળ પ્રતીકો સાથે ભગવાથી ભારતીય દેવમૂર્તિઓ સર્જન પામી. નિર્ગુણ સૂક્ષ્મને પામવા સચ્ચ રથૂલ દેવપ્રતીકોની પૂજા થઈ. આમ અલૌકિકને પામવા લૌકિક પ્રથા શરૂ થઈ. મૂર્તિ યંત્ર વગેરે યોગી માટે માનસિક વિકાસનાં સાધન બન્યાં. આમ જનસમાજને ધર્મ માટે મૂર્તિની જરૂર પડી અને એ દેવોને પ્રિયગવા દેવધરની આવશ્યકતા જોઈ થઈ. સમાજમાં આ અર્થે શિલ્પીઓ-સ્થપતિઓ દેખાયા. શિલ્પીને 'બ્રહ્મા' અને સ્થપતિને 'વિશ્વકર્મા' માનેલ છે.

ભૂતકાલનાં તુરેલાં દ્વારેદ્રાં શિલ્પસ્થાપત્યોનાં અંગ પૃથ્વીપટ ઠેર ઠેર મળી આવે છે. અ. ભગ્ન અંગે આપણા ઇતિહાસને ઘડવા સહાયભૂત બને છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં શિલ્પી અને સ્થપતિને એક જ માનેલ છે. કલાકાર એ જ કારીગર શિલ્પ જ્યોતિષ અને ગણિતને જ્ઞાતા હોય. કુશળ સ્થપતિ એ જ ગણિતો, જે વર્ષકિ સૂત્રધાર પ્રજાવાન શિલ્પી હોય તેમજ શીલ સાધના અને રસવાળો પુરુષ હોય. ભારતીય શિલ્પ-સ્થાપત્યનો ઉદ્ભવ વૈદિક વેદી-નિર્માણથી થયો છે. સ્થાપત્યને ભગવતકાર્ય ગણ્યું છે. ભારતીય શિલ્પ ભારતીય સંસ્કૃતિની છાયારૂપે ભૌગોલિક ભારતવર્ષના વિસ્તારમાં ફેલાયું હતું. રાજકીય ભારતવર્ષની બહાર ગાંધાર પાકિસ્તાન મધ્ય-એશિયા તિબેટ નેપાળ અલ્બાનિયા ગ્રીસ સિયામ કંબોડિયા અને જાવાના પુરાવશોધોમાં ભારતીય પડઘા પડે છે.

ભારતીય કલાનું આગું લક્ષણ લય-નૃત્ય છે. શિલ્પી નટરાજનો પૂજ્ય છે, એટલે તો એણે પથ્થરને ધાતુને કાષ્ટને નૃત્ય કરતાં કરી દીધાં. પુરુષત્વ લાખવની હિંદુકલાએ સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રીપાત્રોને સુંદર ઉઠાવ આપ્યો છે. સંસારની લીલા, સર્જનથી સંહાર સુધી, લય-તાંડવ શિવજીનું દિવ્ય રૂપ છે. ભારતીય શિલ્પ એ અઢી હજાર વર્ષોથી નવાં નવાં રૂપ લેતું અખંડ પ્રવાહમાં વહેતું આવે છે. પ્રાંતે પ્રાંતે યુગે યુગે જૂજવી લઢણમાં સુભગ મેળમિશ્રણ સાધી, જટિલ સ્વરૂપે કોઈ પણ કલાને મટવા દીધા સિવાય અખંડતા પ્રાપ્ત કરી ભારતીય શિલ્પ જીવું છે.

પૃથ્વી પર પ્રાણીને પ્રાકૃતિક ખળો સામે ટકી રહેવા માટે રહેણાણની જરૂર પડી. આદિમાનવ શુદ્ધ શોધી, એને જોઈતી રીતે ખોદી ઠીકઠીક કરતો રહ્યો. પછી તો એણે ઘાસ વાંસ કાષ્ટનાં ઝૂંપડાં-ઘર થયાં અને છેલ્લે એણે ઘાટ-પથ્થરનાં મકાન બાંધ્યાં, સમૂહમાં રહેવા ટીપ્પા નેશ વસાવ્યા. ગામ શહેર થયાં. લય અહોભાવ પ્રેમ ભક્તિથી દેવી શક્તિને માનવો માનતા થયા. એની વિવિધ રીતે પૂજન શરૂ થઈ. એમાંથી એ પ્રભુશક્તિને પૂજવા-ભજવા દહેરીઓ-મંદિરો ઉદ્ભવ્યાં. સ્થાપત્યકલા-કસબની લઢણ-સૌલીઓ દઢ થતી ગઈ અને શિલ્પસ્થાપત્યનાં શાસ્ત્ર થયાં. હજારો વર્ષોમાં આદિ કાલથી વર્તમાન યુગ સુધીમાં શિષ્ટ સંસ્કારી માનવીને એ પ્રકૃતિપરાયણ રહી શકે એવી અને એટલી વિદ્યાકલાનું દર્શન થયું અને એણે કલાને સંસ્કારસંપન્ન કરી, અતિ સર્વત્ર વર્જિત ગણ્યું, આજ પર્થત માનવ મર્યાદામાં રહી વિદ્યાના અપચારથી દાનવ થતાં જમ્યો છે. સર્વ કલામાં-વિદ્યામાં પ્રગતિ થતી રહી. પરા વાણીમાં, ગીતામાં તેમજ પ્રાસાદિક શિલ્પમાં, માનવહૃદયને રુચે, આંખને ગમે અને માનવને જીવંતિ તેમજ અંતર્દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય, તત્ત્વદર્શન થાય, તેવાં સર્જન ભારતવર્ષમાં યોદ્ધિ થયાં, માનવહૃદયને લક્ષમાં રાખનાર ભારતવર્ષમાં મધ્યયુગ સુધીનાં સ્થાપત્ય દેવસ્થાન અર્થે જ થયાં; લૌકિક બાંધકામો, રાજમહેલો વગેરે તો મધ્યયુગના ઉત્તરાર્ધથી જ થયાં છે.

આપણાં મંદિર પૃથ્વી પર દઢ જિભાં છે, એનાં પાયા જગતી સ્તંભો ભીંતો શિખરો પૃથ્વી ઉપરથી જોએ જાય છે. દર્શનાર્થી માનવ પણ પૃથ્વી પર પગ ઠેરવી જીર્વદંષ્ટિ બની શકે છે. મંદિર પરનાં શિલ્પ પણ સુંદર સ્વસ્થ શરીરધારી માનવો ગાંધિવો દેવોનાં હોય છે. કિંનરો વ્યાલો પણ પક્ષી તુલ્યો વેલ ફૂલો પણ પૃથ્વી પરનાં જીવંત કાવ્યમય દેખાય છે. શિલ્પમાં જીવન પ્રત્યે ઉદાસીનતા નથી, જીવનમાં ઉત્સાહ આનંદ અને અહોભાવ પ્રાપ્ત થાય એવી કલાદંષ્ટિ છે. આપણાં અમર સાહિત્યનું સર્જન ઋષિઓએ સમાધિ-અવસ્થામાં સાંવળવા-સમજવા માટે કર્યું તેમ આપણું શિલ્પસર્જન સાધક શિલ્પીઓએ લાવ-અવસ્થામાં જોવા-સમજવા અર્થે કર્યું છે. મંદિરના મંડોવર પરની બાહ્ય શિલ્પસમૃદ્ધિ જોઈ, મંદિરની અંદર ગૂઢ મંડપમાં ઘઈ દેવગૃહ આગળ આવી માણસ જીભો રહે ત્યારે અંદરનું શિલ્પ-સમૃદ્ધિ વગરનું સાદું સ્વચ્છ ગંભીર શાંત વાતાવરણ એને દેવમૂર્તિ કે પ્રતીકરૂપ પ્રભુ સાથે જોડે છે. દર્શનાર્થી અંતર્દૃષ્ટિ બની દેવકૃપાથી શાંત હૃદયે ખહાર આવે છે ત્યારે મંદિરના શિખર પર ઋક્ષ-અંજલિ સુવર્ણ-કળશ પર દંષ્ટિ જાય છે અને અવકાશમાં લહેરાતા ધર્મધ્વજના દર્શનથી દિલમાં શાંત મુક્તિને સંચાર અનુભવે છે; આસપાસનું વાતાવરણ એને સાથ આપે છે. જીર્વદંષ્ટિ થતાં બાહ્ય સ્થૂલ શિલ્પસમૃદ્ધિ સૂક્ષ્મત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. માનવહૃદય બીજી દુનિયામાં પહોંચતું લાગે છે, ભૌતિકતા તો પૃથ્વી પર જ જોનારના પગ પાસે પડી રહે છે. મંદિરશિલ્પ-સ્થાપત્યની આ છે અજગ અસર!

હડપ્પીય કે પ્રાગૈર્ધ માતૃકા વૈદિક અદિતિ છે. હોરિયા નંદનગઢની સુવર્ણમાતૃકા સિંધુખાણની સંસ્કૃતિની માતૃકાને અંગઉપાંગે મળતી છે. હડપ્પીય માતૃકા ને પુરોહિતનાં શિલ્પ પર ગ્રીસ-સીરિયાના જેવી અસર જણાય છે અથવા એનાથી જલદુનું હોવાની વધુ સંભાવના. આ બધાંમાંથી આપણી ગાંધાર અને મથુરાની શિલ્પસૌલી ઉદ્ભવી છે. હડપ્પા અને મૌર્યકાલ વચ્ચેના ગાળામાં માનવ-રહેણાણ કાયાં હશે એનાં

પરિચય

રિસેઝબર/૮૫

૬

અવશેષ-ચિહ્ન દેખાતાં નથી. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના મહાલય કાષ્ઠના સ્તંભો ઉપર બેસેલા હતા. એ સ્તંભો સુવર્ણરંગી હતા એમ કહેલ છે. એ યુગમાં પથ્થરના તો માત્ર કીર્તિસ્તંભ હતા, જે અવશેષરૂપે આજે બચ્યા છે. આ પ્રકારના લાંબા લીસા એક જ પથ્થરના શિરોભાગે સિંહનું શિષ્ટ હોય છે. સ્તંભના ભારતના રાજચિહ્ન તરીકે રેતિયા પથ્થરનો ૬'-૧૦" જાંચો સારનાથ સ્તંભ છે. આ અશોકસ્તંભને મધ્યો ઘંટાકાર શીર્ષ ઉપર ચાર સિંહ ચારે દિશા પર દૃષ્ટિ રાખતા બેસાડ્યા છે અને એના ઉપર ધર્મચક્ર મુકેલ હતું. સિંહોની નીચેની પટ્ટિકા ઉપર ચાર નાનાં ચક્ર અને વચ્ચે ચાર જીવંત પ્રાણી. સિંહ હાથી અથવા વૃષભ, કંડારેલ છે. આ સ્તંભ-શીર્ષમાં 'પર્સિપેલિસ' તથા 'હેલેનિસ્ટિક' અક્ષર દેખાય છે. પથ્થરને લીસો કરવાની કલા મૌર્યયુગમાં હતી. સ્તંભો તેમજ ગુફાની લીંતોને પણ લીસી કરાતી, આ કલા ઈ. પૂ. ૫૦૦ થી ઈ. સ. ૫૦૦ સુધી ચાલુ હતી. ભારતીય શિલ્પકાર શિલ્પને એવા ભાવ આપી શકતો કે એ શિલ્પ જોનારના હૃદયને સ્પર્શે જતું.

સૌ-પ્રથમ આંધ્રકામ અર્ધગોળાકાર, શય દાટવાના ટીંખાના ઘાટનો, પ્રાચીન સ્તૂપ નેપાળમાં થયો છે. એના ઈંટરી આંધ્રકામમાં વચ્ચે ખંડમાં ખાસ પ્રકારના પાત્રની અંદર છુદ્ધના અવશેષ રાખી એ સ્તૂપને પૂજાર્થના કર્ત્તવ્ય. આ સ્તૂપના અંદરભાગે કાચી ઈંટો અને બહારભાગે પાકી ઈંટો ચણી એને વિશાળ અર્ધગોળાકારનું રૂપ આપ્યું. ગોળાર્ધ ઉપર કાષ્ઠના કંઠરાવાળી હર્મિકા અને એના પર વચ્ચે જોયે છત્રો મુકાયાં હતાં. પછીના મૌર્યકાલમાં અને ગુપ્તકાલમાં વિસ્તૃત શિલ્પસમૃદ્ધ લખ્ય સ્તૂપો થયા. ભારતે ઈ. પૂ. ૧૫૦, ગયા ઈ. પૂ. ૧૦૦ ને સાંચી ઈ. પૂ. ૫૦ માં વિખ્યાત સ્તૂપો થયા. સાંચીનો સ્તૂપ તે પાંચઠાથી બહુ વિશાળ ૧૦૦' જાંચો કરાવ્યો, પ્રદક્ષિણાપથ અને કાષ્ઠની 'રેલિંગ'ને સ્થાને પથ્થરની જાંચેરી રેલિંગ થયાં અને ચારે દિશાએ ચાર પ્રવેશદાર ૩૬' જાંચાં રૂપમંડિત થયાં. વિદિકા પાસે આ સાંચી ૧૨૦૦' જાંચા ટેકરા ઉપર ત્રણ સ્તૂપ છે. વિશ્વવિખ્યાત ઉપરિ-કથિત મોટા સ્તૂપ પાસે ત્રીજા નંબરનો નાનો સ્તૂપ સારીપૂત અને મહામોગ્ધાનના અવશેષ ઉપર બંધાયો છે. એનું તોરણ સાંચીનું ઉત્કૃષ્ટ શિલ્પકામ છે.

સારનાથ અને નાલંદાના કંઠારકામશુકત ઈંટરી કામના સ્તૂપ થયા. નાલંદા-સ્તૂપને ઉપર જતાં અગ્રાસી અને એના ઉપર પિરામિડ જેવું સ્થાપત્ય હતું; એના દરેક ખૂણે સ્તૂપિકા હતી. આ સ્તૂપોમાં પાલ રાજાએ જે ગુપ્ત સમ્રાટોએ સુધાના-વજ્રાના કરાવ્યા હતા. આજે આમાંનું કંઈ નથી. સારનાથથી તો ભગવાન બુદ્ધ ધર્મચક્ર ચલાવ્યું હતું. ગોળાકાર ધૂમટ ઉપર નળાકાર આંધ્રકામ, ચારે દિશાએ દેવકુલિકા અને એમાં છુદ્ધની મૂર્તિ ગુપ્તકાલમાં મુકાયેલી હતી. આના પણ થોડા ભગવાવશેષ મળે છે.

અમરાવતી-સ્તૂપની વેદિકામાં છુદ્ધના જીવનપ્રસંગ આલેખેલ છે. આ ઈ. સ. ૫ીજ સદીનું શિલ્પ છે. એક બાબુ પહેલાં થયેલ શિલ્પમાં છુદ્ધ નથી, એને સ્થાને પ્રતીક છે. ૫ીજ બાબુએ છુદ્ધની પ્રતિમા આવી થઈ છે. એ ઈ. સ. ૩ીજ સદીનું કામ છે. લંકાનો અનુરાધાપુરનો સ્તૂપ અમરાવતી-સ્તૂપથી મોટો છે અને ભવાનો બોરોપુદ્ગર-સ્તૂપ તે બહુ વિશાળ છે, બહુ વિખ્યાત છે. ભારતવર્ષના સાંચીના સ્તૂપથી પણ આ બુદ્ધ ભારતના સ્તૂપ મોટા છે, જેના પર બૌદ્ધ જાતકકથાઓના પ્રસંગ શિલ્પમાં ઉતાર્યા છે. કાબૂલ કંદહારથી ઉઝબેકિસ્તાન અને તિબેટ થઈને ભારતીય સભ્યતાના સંસ્કાર હિમાલયની ઉત્તર-પૂર્વે થઈ અગ્નિ એશિયાના કમ્બોડિયા સિયામમાં પહોંચ્યા હતા, કંબોજનું ખ્ખેર પ્રખળું, અંગકેરવટનું આભાશુભર્મનું ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મહામંદિર છે, જેમાં ભારતીય શિલ્પકલામાં ધર્મનો કથા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કંબોજ ને ભવાનો સંબંધ તો ઘનિષ્ઠ રહેલો; એમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં દર્શન થાય છે. હિમાલય અને હિંદી મહાસાગર પાર કરીને ભારતીય સભ્યતા પ્રવરી હિંદી ચીન અને બના

સુભાગમાં એક થઈ રહી, એ પ્રબલ્યોની સભ્યતાને ગુપ્તકાવના ભારતીય સંસ્કાર આપ્યા, એનાં ચિહ્ન ત્યાંના પુરાવશોષેનાં શિલ્પસ્થંભોમાં દેખાય છે. હિંદી સ્ત્રીનમાં પ્રતાપધર્મ પહેલાં આવ્યો, બૌદ્ધ મોઝુ' પણ પાછળથી આવ્યું. નાગદેવી પૂજા કંબોજમાં થતી હતી, નાબોનવાટ મંદિરના પુરાવશોષ એ કહી આપે છે, એ દેશોમાં આઠમી-નવમી સદીનાં પણ ભારતીય શિલ્પોની છાપ છે.

ઈ.સ.ની બીજી સદીમાં ક્ષત્રપ દુર્દામાંની પુત્રી સાતવાહન રાજ્યને પરણી, નાહપાણની સત્તા ગોમતીપુત્રે તોડી નાખી હતી, છતાં સાતવાહનોએ બૌદ્ધ ધર્મને તેમજ બ્રાહ્મણધર્મને આશ્રય આપ્યો હતો. જહદ ભારતમાં ચોમેર ભારતીય સભ્યતા પ્રસરવા માટે વાતાવરણ હતું. કાબૂ પડે ચુકદારા ને શેવારીના સ્તૂપોના અવશેષ છે, જે કુષાણકાલના છે. સત્તા ને છુતકારામાં અશોકના સમયના પુરાવશોષ પ્રાપ્ત થયા છે. ઈ.સ. બીજી સદીનું શિલ્પકામ 'રિલીફ'માં મળ્યું છે તેમાં શિગિરામ ને કપોતપક્ષીની ભતકકથા ગાંધારસૈનીમાં દેખાય છે. શિલ્પ ઉપર ગ્રીક અસર ચોખ્ખી જોઈ શકાય છે. અશ્વધનિસ્તાનમાં હાડા પાસેથી છુકપનિમાં ૧૫મી અને બીજી શિલ્પ-અવશેષ ઈ.સ. ચોથી સદીના મળ્યા છે, એપોલો-નિયસે પહેલી સદીમાં તક્ષશિલા જોયેલ ત્યારે એ નિનાવેલ જેવું ભારે દીવાલ અને ખાઈથી રક્ષિત નગર હતું. જહારના ભાગમાં એક મંદિર હતું, જેમાં ધાતુની તક્તીઓ ઉપર સિકંદર-પેરસના પ્રસંગ આલિખિત હતા. આ સિવાય વાયવ્ય પ્રદેશમાં સુખકાટાલ જિંદિયાલ કપિશામાં પહેલી સદીના અગ્નિપૂજકોનાં દેવચાતોના અવશેષ મળ્યા છે. એ ભાગમાંથી પ્રાપ્ત કુષાણરામ જેવી લાગતી ખેડેલ સર્પની મૂર્તિ મળી છે, જે મથુરા મ્યુઝિયમમાં છે. કુષાણકાલની માટીની મૂર્તિઓના ટુકડા ઉઝબેકિસ્તાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્તૂપો સિવાય પ્રચીન સ્થાપત્યમાં ધર્મિક હેતુ માટે થયેલાં ગુફામંદિર છે, કલાની દૃષ્ટિએ ઈ.પૂ. ૬૦૦ થી ઈ.સ. ૭૫૦ એ મૌર્યકાલ : ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય અને અશોકના સમય, મહાવીર અને છુકનો સમય, પાણિનિ અને ચણુકચનો સમય. આ યુગમાં વેદોને સ્થને ને સ્તૂપ આવ્યો હતો. ગયા પાસેની ટેકરીમાં જે ગુફા છે, જે અગોડિ આજીવકોને આપી હતી. એક ગુફામાં ગોળાકાર ભીંતવાળો ખંડ છે. અંદરની ભીંત સપાટ લીસી છે ચૈત્ય તેમજ વિકારના ઉપોગ માટે ગુફાઓ હતી. ચૈત્ય પૂજસ્થાન અને વિકાર ભિખુઓને રહેવાનાં સ્થાન હતાં.

ભાગ્યુત ને છુકયા પાસેની ગુફાના અવશેષોમાં પશ્ચિમ એશિયાનાં ચિહ્ન કયાંક દેખાઈ આવે છે છતાં એ શિલ્પ ભારતીય વાતાવરણમાં થયેલ છે એ સ્થાનિક શિલ્પસાધકોની કૃતિ છે. યક્ષ માનવ ને પ્રાણીમાં જીવંત ગતિ છે. સમૃદ્ધવનના પ્રસંગ પણ કંઠાઈ છે. શુંગ-કલ્પ-કલાની એ લક્ષણ છે. યક્ષી એનાં અંગ-ઉપાંગમાં હડાપની મત્તક જેવી છે. શિલ્પમાં દંપતી, લોમશ ઋષિનો આશ્રમ વગેરે ઈ.પૂ. ૨૦૦ ના સમયનાં લાગે છે. પટણા તથા પરખમનાં યક્ષો અને દિદારગજ ને ખેસનગરની યક્ષીઓ તો ઈ.પૂ. ૧લી સદીનાં વિખ્યત શિલ્પ છે.

દક્ષિણ ભારતવર્ષમાં સાતવાહન-સામ્રાજ્યમાં શિલ્પ-સ્થાપત્યના મહાન અદ્ભુત નમૂનારૂપ ગુફા-મંદિરો થયાં, ભાગ અને કાદની ગુફાઓ વિશ્વવિખ્યાત છે. જોડે સુધી કોરેલી ગુફાઓના ચૈત્યખંડને અંદરથી કોતરીને ખનાવેલ છે. ગુફા ઉપરની વિતાન-સ્થાને લાંબી ગોળાકાર છત મનોહર સ્તંભોની હાર પર ટકેલી લાગે છે. ભીંતની પાસે અષ્ટકોણ આ સ્તંભો હારખંડ છે. દરેક સ્તંભ ચોરસ પીઠિકા પર ટકાવેલ ગોળાકાર કુંભ ઉપર અષ્ટકોણ થાંભલા-રૂપે જોમે છે. સ્તંભના શિરોભાગે હાથી કે અશ્વનું જોરદાર શિલ્પ છે અને એ જાણી ઉપરની છતને ટેકા આપે છે. સ્તંભનું શિલ્પ કાષ્ઠ-સ્તંભના શિલ્પ પરથી જોતરેલ લાગે છે. જોડે દૂર ચૈત્યખંડમાં પૂજસ્થાને સ્તૂપ કંઠારેલ હોય છે તેને દૂરનો પ્રદક્ષિણા-

પાંચિક

ડિસેમ્બર/૮૫

૧૧

પથ છે. કાલ્હની યુક્ત ઊંડી છે. યુક્તના પ્રવેશ ઉપર વચ્ચે શિવમંડિત મોટી ચૈત્યભારી ને જાને ખાજુ સુંદર નાની ચૈત્યભારી છે, જે યુક્તમંડપને બહારથી શોભા અને અંદર પ્રકાશ આપે છે. કાલ્હ સ્તૂપ બુદ્ધમૂર્તિને દર્શાવે છે. આ યુક્તમાં મથુરાની કુપાણસૌલી બીજી સદીની શરૂઆતની દેખાવ છે.

દક્ષિણમાં અજિંઠાની જગપ્રસિદ્ધ યુક્તમંડપોની સમૃદ્ધિ ઈ. પૂ. ૨૦૦ થી ઈ. સ. ૭૫૦ ના સમય દરમ્યાન બૌદ્ધ સાધકોએ સર્જેલી છે વાલેરા નદીના કાંઠે ૨૬૦' જાંચી ચાંદ્રાકાર ખડકાળ ભોખડમાં યુક્તો યુગે યુગે ગતરાતી ગઈ છે. કલાસમૃદ્ધ ૨૯ યુક્તમંડપ સ્થાપત્ય શિલ્પ અને ચિત્રકલાના ભવ્ય ભંડાર છે. આ યુક્તોમાં નં. ૯, ૧૦, ૧૯, ૨૬, ૨૯ એ મૈત્રેયો છે, બાકીના વિહારસભામંડપ છે. શરૂઆતની યુક્તો થયા બાદ વચ્ચે લગભગ ચારસો વર્ષ યુક્તમંડપો કરવાની પ્રવૃત્તિ અટકી પડી હતી. યુતકાલમાં ફરી એ સભગ કાર્ય ચાલુ થયું તેમાં યુત ચિત્ર-શિલ્પ-કલાસંસ્કાર દેખાયા. નં. ૧૦, ૧૯, ૨૬ ની યુક્તોમાં એ ઉત્તમ કલાનાં દર્શન થાય છે. યુક્ત નં. ૧૯ ના દ્વાર પર વક્ષ, ગવાક્ષમાં બુદ્ધ મૂર્તિઓ, ચૈત્યભારીશિલ્પમાં માનવ કે વક્ષમુખ મૂકવાની રીત ને અંદર સ્તૂપ ઉપર અભયમુદ્રામાં બુદ્ધ અનન્ય છે. યુક્ત ૧ ની સ્તંભોની કોતરણી અને બોધસરવ આવેલો કિતેશ્વર પ મી સદીનાં શિલ્પ છે. યુક્ત નં. ૧૭ ને ચિત્રવૈભવ તથા યુક્ત નં. ૨૬ માં પરિનિર્વાણમાં સૂતેલા બુદ્ધ પશુ એ સમયની યુતશૈલીના છે.

સિલોનમાં અનુરાધાપુર ને સિગિરિયા સુધી આ અજિંઠાની કલાની અસર પહોંચી. સિલોનમાં રાજ કરસપે પાંચમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ૬૦૦' જાંચી સિગિરિયાની ઠેકરીને શિલ્પ-ચિત્રથી અલંકૃત કરાવી કૈલાસનું રૂપ આપ્યું. અક્ષધાનિસ્તાનની બુદ્ધપ્રતિમા પશુ પાંચમી સદીનું સર્જન છે. અજિંઠાનાં ભીંતચિત્રોની અસર ભારતવર્ષમાં મધ્યપ્રાંતની આઘની યુક્તનાં ભીંતચિત્રોમાં તેમજ દક્ષિણમાં ત્રિવેદ્રમ અને પદ્મનાભપુર્નમાં ભીંતચિત્રોમાં સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

યુક્તમંડપોમાં શિરમોર તો ઇલોરાના શિલ્પકલામંડપોમાં કૈલાસનાથ-મંદિર છે, જે ઈ. સ. આઠમી સદીમાં રાષ્ટ્રકૂટ કુળરાજા પહેલાએ પૂરું કર્યું. રાષ્ટ્રકૂટ-સમ્રાટોએ આ કામ હાથમાં લીધું હતું. આખું હિંદુશિવમંદિર-મહામૈત્રુપ્રાસાદ બળે વાસ્તુશાસ્ત્રનાં સૂત્રો અનુસાર બાંધેલ હોય તેવું આ ઇલોર-કૈલાસ-યુક્તમંદિર છે. એ મંદિર એક પછી એક શિલા ઘડીને થર ઉપર થર લઈને ચણેલ નથી, એ અંદરથી ખોદી કાઢી ને ટાંચી કંઠારી આપું યુક્તમંદિર કોતરાયેલું અનન્ય-સ્થાપત્ય છે. મૂળ ભારે વિશાળ ખડકની યજ્ઞાનમાંથી વિશાળ ખડકખંડ જુદો પાડી, પછી એમાં ઉપરથી અને અંદરથી કોરી કાઢી સુંદર શિલ્પમંડિત મહાપ્રાસાદ ખડો કરેલ છે, જે ૧૫૦' જાંચો છે. મંદિરની જગતીપીઠ ઉપર સુંદર શિલ્પવાળા ભીંતિયા સ્તંભોવાળો મંડોવર, મંડપોનાં છાંયો, ચિખર વગેરેની બાંધણી જેવી શિલ્પકલા એ સર્વ એટલું બધું સુઝો છે કે આખો પ્રાસાદ જાંચો છતાં બેઠેલો ભવ્યતામાં સૌંદર્ય વધારતો લાગે છે. પીઠના ગજથરના હાથી જીવંત નાના હાથી લાગે છે. મંદિરના મુખમંડપની જાંચે ખાજુ બહારના ભાગે જુદા જ જાંચા એક જ પથરના વિશાળ ચોરસ ક્ષીતસ્તંભ કે દીપસ્તંભ છે, જે શિલ્પમંડિત છે. કૈલાસનાથ-મંદિરને ફરતાં મૂળ ખડકનાં ભીંતડાંઓમાં પશુ નાના મંડપ છે, જેમાં સૈવસંપ્રદાયનાં શિલ્પ છે. અન્ય યુક્તમંડપોમાં શિવપાર્વતીના વિવાહ, રાવણનું તપ, કૈલાસને ડગાવવાની રાવણની એટ્ટા, એ સુંદર શિલ્પધન છે. કૈલાસ ડગતાં પાર્વતીજી ચંચળતા દાખવે છે, બ્યારે શિવજી શાંત સ્થિર ભાવે નિર્લેપ મુદ્રામાં બેઠા છે; આ ભાવ શિલ્પમાં ઉતાર્યો છે. આ સિવાય સપ્તમતૃકાઓ મહિષાસુરમર્દિની દુર્ગા વગેરે ઘણાં સુંદર સગળ શિલ્પ અહીં ઇલોરાના યુક્તમંડપોમાં છે. મંડપોના સ્તંભો પર શોભન-સામગ્રીમાં મોર લતા ફૂલપાંદડી વગેરેનાં સુંદર ખાસ પ્રકારનાં શિલ્પ અહીં છે. અહીંની શિલ્પકલા ઉપર

ચોખ્ખી ગુપ્તકાળની અસર છે, જે પ્રતિકાર-કલારૂપે પછીના ગુપ્તમાં ખડાર આવી છે. ઈલોરામાં બૌદ્ધ-વિહારો હિંદુમંદિરો ને જૈનસભાઓ મળી ૩૪ ગુફામંડપ છે. આ શિલ્પ-ખજાનો ઔરંગઝેબના સમયમાં ખંડિત થયો છે. કૃત્તાએ-વેલછાએ શિવત્વને અને હૌદધર્મે કુંડિત કથું એવું માનવહૃદયને લાગે છે. ઈલોરા-વિસ્તાર શિવસંપ્રદાયનો ભાગ હતો. ધૃત્વેશ્વર મહાદેવનું જ્યોતિર્લિંગ-શિવાલય નજીકમાં જ પશ્ચિમમાં જરા નીચે ખીણમાં શિવમંડિતનું કેંદ્ર છે. એ પહેલાં માર્ગમાં દેવગિરિ-દાસતાપ્રાદનો વિખ્યાત કિલ્લો છે, જે પણ ખડક ઉપર છે અને કોતરી કાઢેલ માર્ગવાળો છે. ઔરંગઝાદ નાશિક ધારાપુરી ઉદ્યગિરિ મામલ્લપુરમ્ જેવાં ધામ અને મુંઘઈ પાસેની ગુફાઓ જેવાં સ્થળ છે કે જ્યાં ગુફા-મંડપો ખડકમાંથી અને ખડક ઉપર કોતરકામ કરી બનાવ્યા છે, જે ઈલોરા અગિયારના સમકાલીન છે.

મામલ્લપુરમ્માં ખડકમાંથી કાપી કોતરી કાઢેલાં ઘણાં છૂટાં મંદિર છે, જેમાં સાત મંદિર વિખ્યાત છે. આ મંદિરો પહેલાંના કાષ્ઠમંદિર પરથી બનાવ્યાં લાગે છે, પહેલાં રાજવીઓએ આ મંદિર-રચો કરાવેલ છે. ધર્મારાજરથ ભીમરથ અર્જુનરથ દ્રૌપદીરથ અને સહદેવ-નકુલરથ એ પાંચ પાંડવોના રથ ઠહેલાય છે. દરેક રથ અને એની ઉપરની ભૂમિ-સ્તૂપિકા-મંડોર પરનાં શિલ્પ મનોહર લાગે છે. દરેક શૈલમંદિર એક જ પથ્થરનો બનેલ રથ છે. મામલ્લપુરમ્ સમુદ્રકાંઠાનું મોટું મંદિર દ્રાવિડ શૈલીનું પાંચ પથ્થરનું લવ્ય પાંધણીનું છે. મામલ્લપુરમ્માં એક વિશાળ ખડક-ક્લ્પક ઉપર ગંગા-વતરણીમાંની જીવંત સૃષ્ટિ ખડકમાં ઉતારી છે. ખડક ઉપર આનંદી સંવાદી જીવન વખતે છે એ જગપ્રસિદ્ધ શિલ્પમાં મુંઘઈ પાસેના ગુફામંડપોમાં 'એલિક્કટા'નું ગુફામંદિર વિશ્વવિખ્યાત છે, જ્યાં વિશાળ ત્રિમૂર્તિ શિવની પ્રતિમાનાં દર્શન થાય છે; એ મહાન પ્રતિમાના દરેક મુખ પર નિરંતરાળા ભાવ જોવા મળે છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓએ કરાવેલ આ શિલ્પધન છે.

કૃષ્ણા ગોદાવરી વચ્ચેના પ્રદેશમાં આંધ્રશૈલી પૂર્ણ રીતે ખીલી હતી. અમરાવતી ને તાગાજુનકોંડામાં ઈ. પૂ. ૧૦૦ થી ઈ.સ. ૧૦૦, શુંશૈલીમાંથી શરૂ થઈ, ગાંધાર ને મથુરાશૈલીમાંથી પ્રેરણા લઈ આંધ્રશૈલી પ્રકાશમાં આવી. હુદ્દયવાનું ભારપણું હવે નથી; જીવનનો આનંદ દર્શાવતું શિલ્પ છે, જે સાંચી અને કાલાનાં સ્તો-પુરુષોમાં જોતલું છે અને એ આહીનાં પાત્રોમાં પણ જોઈ શકાય છે. આંધ્ર-શૈલીમાં પાત્રો પૃથ્વી પર દૃઢ પગ રાખી જીલાં છે. સ્ત્રીઓ પોતાનાં જોમ અને ભાવ નિહોળ પ્રસન્નતા-મુગ્ધતાથી દાખવે છે; ખીજ દુનિયાની ચિંતા નથી. શિલ્પીને લૌકિક દષ્ટિ આધ્યાત્મિકતા જેટલી જ જરૂરી લાગી છે. શિલ્પીમાં માનવહિતની ગહનતા છે.

સિકંદરના મૃત્યુ બાદ એના પૂર્વના સૂત્રા સ્વતંત્ર થયા, મગધની પડતી થઈ. શિલ્પમાં ગાંધારશૈલી વિકસી, જેના ઉપર ગ્રીક અસર છે. કુષાણોએ કાબૂલ સર કહ્યું, કનિષ્કે સામ્રાજ્ય રચાણું, ઈ.સ. ૭૮-૧૪૨. મથુરા કુષાણોએ જીત્યું, બૌદ્ધધર્મને આશ્રય આપ્યો. મથુરા પાયોથી કનિષ્કનું માધ્યાવશનું શિલ્પ મળ્યું છે. કનિષ્કે પોતાના સિક્કામાં હુદ્દયમૂર્તિને મૂકી. આ સમય પર્વત હુદ્દયની મૂર્તિ થઈ નથી. બૌદ્ધો હુદ્દયને એનાં પ્રતીકો-આસન પાદચિહ્નો સ્તૂપ વૃક્ષ હાથી છત્ર દારા પૂજતા, તથાગતને નિર્વાણ પછી પથ્થર પર લાવવાનું બૌદ્ધ શિલ્પીને ગરજું નહિ.

ભારતીય જનસ્વભાવમાં પૂજાનું તત્ત્વ જોડે જોડે પણ રહેલું છે. મથુરાના શિલ્પો જૈન તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ બનાવતા. યક્ષ-નાગરાજ-તીર્થંકરની મૂર્તિઓ પરથી જ હુદ્દયની મૂર્તિ થઈ. હુદ્દયને મૂર્તિમાં ઠંડારી પૂજવાનું શરૂ થયું. પાશ્વનાથની મૂર્તિ અને હુદ્દયી પ્રથમ મૂર્તિમાં સામ્ય છે. મથુરા મ્યુઝિયમની જિલા હુદ્દયની મહાયાનપ્રતિમા, પ્રેશ્વનાથની શર્યાતની પ્રતિમાઓ, બાળક સાથેની માતૃકા, સાલભંજિકા જેવાં સુંદર શિલ્પ કનિષ્કનાં શર્યાતનાં વર્ષોમાં મથુરાશૈલીમાં ઉદ્ભવ્યાં છે. આ શૈલી શિવપરિવારની

મૂર્તિઓમાં આગળ વધી દેખાય છે. કન્હેરી અને કાલ્યાંનાં શુકામંદિરોમાં સાતવાહનકાલ છે. અમરાવતીમાં સાતવાહનની આકૃતિઓમાં શુંગ-સંસ્કાર જણાય છે. અમરાવતી અને નાગાર્જુનકોટમાં શિલ્પોમાં બુદ્ધના જીવનપ્રસંગોને ઉતાર્યા છે, બુદ્ધજન્મતા પ્રસંગને સુંદર રીતે મૂલ્ય છે. મહાદેવીને સ્વાન, હુગ્મિનીવનમાં અલૌકિક રીતે થતો બુદ્ધજન્મ વચ્ચેમાં પાત્રોને જીવંત હવનચલનમાં મૂક્યાં છે. શિલ્પ પણ માનવજનને નેટલું જ વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં નિયમિત પ્રવાસ કરે છે. પુરુષો સ્ત્રીઓ પ્રાણીઓ વૃક્ષવૃક્ષ-ઓમાં જીવનનો ધ્યયકાર છે. અમરાવતીની કલા આગળ જતાં અગ્નિ-એશિયામાં ત્યાંનાં લોકોમાં અંગવાળાં પાત્રોમાં બિતરી લાગે છે.

બ્યારે ઉત્તરમાં ગાંધાર-મથુરાશૈલી વિકસી ત્યારે દક્ષિણ બાલુ ભાગ કાલાં અને પૂર્વમાં ઝોરિસ્તામાં ઉદયગિરિનાં શિલ્પ દેખાય છે, જે ભારતનાં નેટલાં જૂનાં છે. દક્ષિણ-પશ્ચિમે શિલ્પકલા જરા આગળ વધેલ છે, ત્યાં દાતા દંપતીને ભીંત પર કંઠારી મૂક્યાં છે, વજ્રમાનવી આખી પ્રતિમા પણ મૂકી છે. રાજની દંપતીને દેવસ્થાનમાં મૂકવાની પ્રથા અહીંથી આવી લાગે છે. માટીનાં પૂતળાં કરી શુકામંદિરોમાં મુકાતાં એ પણ જણવામાં છે. પશ્ચિમમાં ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં મંદિર બંધાવનાર વ્યક્તિને શિલ્પમાં મૂકેલી ઘણે સ્થળે જોવામાં આવે છે.

પ્રાચીન કાલની શુકાઓ તરીકે દક્ષિણ ગુજરાતમાં કડિયા કુંગરની શુકાને મથાળે બે શરીર ને એક સાથાવળો સિંહ કંઠારેલ પ્રાચીન સિંહસ્તંભ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢની બાવાધારા ને ઉપરકોટના શુકામંડપ, તળાવની એભદ્રમંડપ વચ્ચે શુકાઓ, ઢાંકની ભૈત શુકાઓ, ખંભાલિગાની શુકાઓ છે. સાણા કુંગરની કંઠ શુકાઓ ને અટકાની પશ્ચિમ તળેટીમાં રાણપુરની શુકાઓમાં ચૈત્ય-સ્તૂપના અવશેષ છે; માટે ભાગે હીનયાની જોડોની આ શુકાઓ છે.

ઈ. સ. ચોથી સદીમાં કુશાણો નથી, આંધ્રી પડતી થઈ, મથુરા પર નાગવંશ હતો, ગુપ્ત-સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઈ. સ. ૩૩૫ થી ઈ. સ. ૫૦૦ નો સમય ભારતનો મુવ્યંત્રણ હતો, હિંદુસભ્યતામાં નવું સત્ત્વ રેડાયું. દરેક ક્ષેત્રે શિવમ સુંદરમની શ્રીનાં દર્શન થયાં. વિદેશી આક્રમણો બુલાયાં, પ્રભુએ ઉત્સાહ-આનંદથી એનો વર્તમાન છવી અતાવ્યો. સાહિત્યમાં અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ અને મેઘદૂત, કલામાં સારનાથના બુદ્ધ અને મથુરાના બીમા બુદ્ધનાં દર્શન થયાં. ઉદયગિરિની કલામાં ગુપ્તશૈલી કહેવાઈ, પણ એમાં વૈદિક મૌર્ય શુંગ ગાંધાર અને મથુરાની કલાના પંચામૃતનો રસ મળે છે. પાંચમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં હજીનાં પ્રચંડ ભોળાઓથી ગુપ્તસામ્રાજ્ય તૂટ્યું, પણ એ યુગનો કલાસ્તોત ચાલુ રહ્યો. ગુપ્તોત્તર કલા તરીકે શિલ્પમાં નવી શૈલીએ ફળુઓ કાઢ્યાં. બુદ્ધને પૂર્ણ માનવનું એની આધ્યાત્મિકતા સાથેનું રૂપ આપાયું. દિવ્ય શરીર ઉપર પ્રકાશની આભા મૂર્તિમાં આવી. સારનાથના બુદ્ધની તાળાં ખીલેલાં કમળ જેની, પૂર્ણમાનવ છતાં પાર્થિવતા વિનાની આ પ્રતિમા એની અર્ધખૂલેલી આંખોથી સંદેશ આપે છે કે માનવ-આંખથી પૂર્ણ સૌંદર્ય જોઈ નહિ શકાય. એ નેત્રો જાણે હમણાં ખૂલશે એમ લાગે છે. પ્રેમસભર પૂર્ણજ્ઞાનમય એ ચહેરો એના દિવ્ય સ્મિતથી પ્રકાંત પવિત્રતાનાં દર્શન કરાવે છે. બિભેલા બુદ્ધ પણ સારનાથના બુદ્ધ જેવા છે, પણ એ વધારે જ્ઞાનસ્થ છે. બીમા રહેવામાં વિવેક દદા અને બાળ-મુલક નિર્દોષ ભાવ છે; શરીર પર જગતે દ્રિયતાનો ઓપ છે. આ કલાએ મંદિરોની સૈવ્ય પ્રતિમા; એ તેમ જ શોભનમૂર્તિઓ અને પૌરાણિક પ્રસંગોનાં પાત્રોનું ભીંત પર વિચલ શિલ્પ આપ્યું છે. મહોરનો પાંચમી સદીનો ગોવર્ધન-સ્તંભ, બેસનગર ગંગાદેવી-પેનલમાં શેષશાયી વિષ્ણુ અને નરસિંહ કાર્તિકેય, જ્ઞાનિયરના સુર્ય ને પરશુરામ, મીરપુર ખાસના બહા, સાંચીના બેલિસરવ જેવાં શિલ્પ સુખી શ્રદ્ધા પ્રજાને આશીર્વાદ આપતાં હોય એમ લાગે છે. ખેડઝામાંનાં મળેલું પ ફૂટ જીવું મુખલિંગ,

શામળાજી પાસે મેશ્વે નદીના પટમાંની દેવની મોરીથી મળેલ છુદ્ધમૂર્તિ, પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રની યક્ષી અને ભાદરકાંડે ખંભાલિગાના પદ્મપાણિ, પાટણવાવના પ્રમથ પાંચમી સહીનાં શિલ્પ છે.

કાજુલની પશ્ચિમે આમિયાન ઔદ્ધ કેંદ્ર હતું. સાસાનિયનોએ વિજય મેળવ્યો હતો છતાં ખીજ સહીથી ત્યાંના સ્થાનિક સરદારો સ્વતંત્ર હતા. ઉત્તર કિંદની વણુમર અહીં આવતી. ચૂનાના પથ્થરના ખડક ઉપર કેતરી કાઢેલ એ વિશાળ અને જીર્ણ છુદ્ધપ્રતિમા ૧૭૫૧ ને ૧૨૦૦ જોતી છે નજીકમાં ગુફાઓ છે. આમિયાનનું છુદ્ધનું ચિત્ર ઈરાની અસરવાળું ઢઠ્ઠી સદીનું છે, અહીં જેવું લીંપણકામ કાશ્મીરમાં પણ એ કાલનાં ખંડેરામાં દેખાય છે.

પશ્ચિમ ભારતવર્ષનો લાટ દેશ તો ઉત્તર દક્ષિણને જોડતો આંગણરૂપ હતો. મોઢેંજે-દડોના સંસ્કાર લેાથલ મારફત આ પ્રદેશે ઝીલ્યા હતા. બુચુચ્છ અને સુપારિક તો પ્રાચીન કાલથી ખંડેરા હતાં. મૌર્ય ક્ષત્રપ અને ગુપ્ત-સત્તાઓ આ ક્ષેત્રે આવી ગઈ. અહીં જ જારવાણુ-ક્ષેત્રે લકુલીશ થયા, જેણે પાશુપત શિવ-સંપ્રદાય પ્રસારવ્યો ને સોમાનથનું પ્રથમ શિવાલય કરી ઈ.સ.ની પહેલી સદીમાં આપ્યું. ઉજ્જૈનનું મહાકાળ ને ખટમંડુનું પશુપતિનાથ એ ભારતખ્વાત શિવાલયો પછી થયાં. ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર ગુપ્તસામ્રાજ્ય નીચે આવતાં ગુપ્તકલાનાં દર્શન અહીં થયાં. પાંચમી સદીથી મૈત્રેય આવ્યા. વલ્લીપુરનું મહારાજ્ય થયું. શિલામાં ગુપ્તશૈલી જ આલી. કદવારના વરાહ, શામળાજીના વિષ્ણુ વિષ્ણુ અને ગણપતિ, વડોદરા મૃત્યુચમના આદિનાથ, ભાવનગર ગ્રાંધી સ્મૃતિની વિષ્ણુમૂર્તિ, ચૂનાગઢની જલકન્યા આ કલાના નમૂના છે.

ગૈરકા પછી પ્રતિહારો આવે છે. સ્કંદગુપ્તે હજુને હરાવી કાઢ્યા ખરા, પણ એનાં ઝૂની મોબ્બો સામે થવામાં ગુપ્તસામ્રાજ્ય તૂટ્યું. ગુપ્તકલાને ઘસારો પણ લાગ્યો. ડર્બે હજુને હરાવી સ્થિરતા આણી, પણ એ ઉચાટવાળી રહી. ડર્બેના મૃત્યુ પાદ કનોજનું સામ્રાજ્ય ભાંગ્યું. આક્રમકોએ ભાંગફોડ કરી. ડર્બેથી પૂર્ણ પોષિત નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયની પ્રશંસા હુએન-સંગે કરી છે. નાલંદામાં છુદ્ધ-પ્રતિમા ઘઈ; સારનાથના છુદ્ધ પછી એ આઠમી સદીની પ્રતિમા ઉત્તર કીસતી નથી. યાજ્ઞક સાથે માતૃકા અને કૌશાંખીનો ઈદ સાતમી સદીના સારા નમૂના છે, પણ એ સીમાં અઢોઢિક ભાવ જોઈએ ભાસે છે. ગ્વાલિયરનાં કૃષ્ણ યશોદા અને વૃક્ષિકા પણ એ સમયનાં જાણીતાં શિલ્પ છે, એ સમયની મૂર્તિઓ નથી તો દૈવી, નથી તો માનવીય, ચાલુ થયેલ પ્રભુલિકાજદ ઘડવામાં આવી હોય એમ લાગે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં અમનગર મૃત્યુચમની મળલકમો, દારકા-વસઈનાં આલાદિય, માંગરોળ-સેરહના સૈનિક સ્વરૂપ સૂર્ય, ગીર-હડમતિયાના દક્ષિણમૂર્તિ શિવ અને દીવના મૃત્યેન્દ્રનાથ સાતમીથી નવમી સદીની પ્રતિમાઓ છે. ધૂમલી-ઢાંકના ગણેશ બ્રહ્મા યક્ષ ને બલરામ, શીલ-ચુધિયાનાં સૂર્ય શિવ-પાર્વતી દુર્ગા પણ એ સમયની મૂર્તિઓ છે.

આઠમી સદીમાં અરબોએ સિંધ પર હુમલો કર્યો. આગળ વધી વલ્લીપુરનો ખંડ કર્યો, લિન્ન-માળને હરાવ્યું. દક્ષિણમાં પુલકેશીએ અરબોને હરાવ્યા. પ્રતિહાર નાગભટ્ટ ૧ લાએ અરબોને હરાવ્યા અને પોતે ઉજ્જૈનનો સ્થિર સત્તાધીશ રાજવી થયો.

મંદિર-સ્થાપત્યમાં ઈટ પથ્થરથી બાંધેલું છૂટું મંદિર જયપુર પાસે વિરાટનગરનાં ખંડેરામાં ઈ. પૂ. ત્રીજી સદીમાં થયું હોય એમ લાગે છે. એ મંદિર ઈટ-લાકડાનું હતું એમ એનો પાયો કહે છે. એના પછી તક્ષશિલાના બોદકામમાં ચોરસ દેવગૃહનો પાયો દેખાયો છે અને આગળના ભાગે સભાગૃહ ને દારની જ ને બાજુએ એ મેટા સ્તંભોના અવશેષ દેખાયા છે. ત્રીકલનું આ ચિદિયાલનું મંદિર અગ્નિપૂજકનું હશે એમ વિદ્વાનો માને છે. એ ઈ. સ. ખીજી સદીનું છે. એના પછી કાશ્મીરનું શિવ-

૫૬૬

ડિસેમ્બર/૮૫

૧૧

મંદિર, જે શ્રીક-રોમન શૈલીનું, તેનાં સ્તંભ જીર્ણોત્થાનને ત્રણ તાકવાળી કમાન તથા પ્લારટર-કામ અવશેષરૂપે રાખી જીભાં છે તે પાંચમી સદીનાં લાગે છે. ભગ્ન થયેલું કાશ્મીરનું માતૃકમંદિર, શ્રીક શૈલીના સ્તંભ અને ત્રિકોણાકાર ઝાઘવાળું ભારતવર્ષમાં બંધાયેલું સાતમી-આઠમી સદીનું મંદિર છે. આ પહેલાંના કાંઈ બાંધેલ મંદિરના અવશેષ ભાગ્યેજ મળે છે. કાષ્ઠ-કંપનાં દેવસ્થાન રચાયાં હશે, જે કાલ સામે ટકી શકતાં નહિ. સૌરાષ્ટ્રનું ગોપમંદિર માતૃકમંદિરને થોડુંક મળતું છે. મહાન સુર્યરથ જેવું આ ભવ્ય શ્રવંમંદિર ૬ઠ્ઠી સદીની શરૂઆતનું છે. ભારતવર્ષમાં સૌ-પ્રથમ પથ્થરથી બંધાયેલ મંદિરમાં ગોપનું મંદિર મુખ્ય કહી શકાય. સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ કાંઠે મૈત્રકકાલમાં થયેલ અનેક મંદિર છે, જે દ્રાવિડ શૈલીનાં છે. મિતેશ્વર ખામેશ્વર કાંદરખેડા ભાણસરા ધ્રાસણવેલ કદવાર અખેડર વગેરેનાં મંદિર સાનમી-ગાડમી સદીમાં થયાં છે. આ પ્રાકૃતસોલંકી દહેરાં મૈત્રક સૈધવ તથા ગારુલક રાજાઓએ કરાવ્યાં મનાય છે. નવમી સદી પછી તો ભારતવર્ષમાં ભિન્નત પ્રતિહાર-સ્થાપત્યનાં દર્શન થાય છે. કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રતિહાર-સોલંકી દેવમંદિરો અનેક થયાં, જેના અવશેષ જીભા છે.

સોલંકીકાલ પહેલાં સૌરાષ્ટ્રનાં મૈત્રક-સૈધવ મંદિરોનાં પાયા અને બાંધકામ સાદાં મજબૂત હતાં. નાનાં દાર, ડુચક સ્તંભ, મંડપનું સપાટ શિલાથી ઢાંચરણ, ગર્ભગૃહ ઉપર જીએરે જુમિવાળું શિખર, ચૂના વગરનું પથ્થર પર પથ્થર ખેસારેલું દંડ બાંધકામ, મુખ્ય દ્વારથી મંદિરમાં જીરે સુધી જવાય, ભમતીવાળાં અને ભમતી વગરનાં આ દહેરાં અંદરથી ગુફામંદિર જેવાં લાગે છે. આ પ્રાચીન મંદિરનાં લક્ષણ છે. શિલ્પક્રમને અહીં એકાં અવકાશ હતો.

ઝાંસી પાસે દેવગદના મંદિરમાં થોડો વિકાસ દેખાય છે. શિલાઓને પકડી રાખવા ધાતુનાં સાલ-કાંલિયાનો ઉપયોગ ત્યાં થયો છે. દેવગૃહ, એની આગળનો ગૃહમંડપ, મુખ્યચોટી, અધુ એક જ લંબચોરસ ખેસણી ઉપર બંધાયું શર થયું હતું. મૈત્રક-મંદિરોને પણ એ જ પદ્ધતિયા પાંચે મળ્યો હતો.

સમય જતાં મંદિરોનાં દારશાખ ઉદ્ભવ તોરણો એતરંગ ગૃહપટ્ટી તેમ મંડોવર પર ગવાણો અને અન્ય શોભન-શિલ્પ આવતાં ગયાં, કાષ્ઠના શિલ્પને પથ્થરના શિલ્પમાં ઉતાર્યું. પ્રતિહાર-શૈલી, સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં સોલંકી-મંદિરશૈલી ગુજર-મારુ મંદિરોમાં દેખાવા લાગી. એમાં પણ મંદિરનાં વિતાન-તોરણનાં શિલ્પ તો અનન્ય ભાતનાં થયાં, દેશનું ધન બન્યાં.

સામાન્ય રીતે દેવમંદિર પૂર્વાભિમુખ હોય છે. શિવાલય પશ્ચિમામુખ પણ થયાં છે. જલાધારીનો જલમાર્ગ કાયમ ઉતર તરફ જ રખાય છે. પ્રજ્ઞાજી અને સુર્યનાં મંદિર પૂર્વાભિમુખ જ હોય છે, દેવીનાં મંદિર મુખ્યત્વે ઉત્તરાભિમુખ અને વિષ્ણુમંદિર પૂર્વ કે પશ્ચિમ દારે પણ હોય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ધૂમધી મુનિદેવળ, પ્રભાસનાં મંદિર, કદવાર શ્રીમદેવળ અગ્નેશ્વર દારકા બિલેશ્વર વગેરેનાં છે. કચ્છમાં પુરંદરેશ્વર કેરા ને કોટાઈનાં પ્રાચીન મંદિર છે, જેમાં પ્રતિહાર-છાયા દેખાય છે.

ભારતવર્ષના પ્રાચીન ભક્તિયુગમાં સર્વ પ્રાંતોમાં પથ્થરનાં દેવાલય બંધાયાં. કસભાગ્યે વિધર્મી આક્રમણોની ભાંગેદાડ-પ્રવ્રત્તિથી હિંદુદેવમંદિરોની શિલ્પ-સ્થાપત્ય-સમૃદ્ધિને આઘાત થયા. અમુલ્ય કલાભંડારનો નાશ થયો. મહામુદ ગઝનવીથી શરૂ થયેલ આ પ્રવ્રત્તિ છેલ્લે મથુરા ને કાશીમાં તો રાજપૂત રાજાઓએ બંધાયેલાં બહુ વિશાળ મંદિરોનો નાશ દિલ્હીના બાદશહે કર્યો ને ત્યાં મસ્જિદો બાંધી તેમજ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં સુલતાનોના સુબાઓએ ખંસ કર્યો ત્યાંસુધી ચાલુ રહી. મસ્જિદોમાં હિંદુ-જૈન મંદિરોનાં ભવ્ય વિતાનોને ધૂમડોમાં સ્થાન આપી એ સુંદર શિલ્પની કદર કરી છે. પાટણ-હત્તર ગુજરાતની મસ્જિદો, જામી મસ્જિદ-માંગેરાળ (સોરઠ), માયપુરી મસ્જિદ-પ્રભાસ, વંધળાની મસ્જિદ વગેરે સ્થળોએ દેવમંદિરોની શાલા સુસ્થિત પૂજ્યસ્થાનોને મળેલી જોઈ શકાય છે.

લક્ષ્મ્યુગમાં રાજ્યો શ્રેષ્ઠીઓ ધર્મયુગ્યો અને શિષ્ટીઓએ એવડા ઉ.સાહ અને ભે.ગથી મંદિરનાં ફરી નિર્માણ કર્યાં, કલાકૃતિ ચાલુ રહી, શિષ્ટ-સ્થાપત્યનાં ધોરણ રૂઢ થતાં ગયાં, શાસ્ત્રો પણ રચાયાં.

હિંદુમંદિરમાં યુગ્ય કે કમન નથી, એને બદલે ત્યારે સ્તંભો ઉપર ચાપણાં ભીડા અને તોરણ સુક્રાતાં તેમ મંડપ ઉપર આઠ સ્તંભો પર ચાપણાં ભીડા અને તોરણ મૂકી મૂળ થર દઢ કરાતો અને એના ઉપર અંદર આવતા થર બંધાતા જતા. છાવરણ પૂરું થતાં વચ્ચે પચ્ચશિલા મુકાયે મંડપનું વિતાન પૂરું થતું. નાના મંડપો, તો ચોરસ ભીત ચણતર ઉપર ગ્રાંસા ચોરસ એક પર બીજા મૂકીને ત્રીજા થરમાં તો મંડપછ.છ પૂરું થતું. આવાં મજબૂત વિતાન સેકડો વર્ષોથી બહેલાં ઘણાં મંદિરોમાં દેખાય છે. ઉપરના ભાગે મંડપને ઘંટાકાર કે પિરામિડ-ઘાટે સાવરણ કરી પૂરો કરાતો.

મંદિરના ગર્ભગૃહ પરના શિખરને દ્રાવિડશૈલીમાં ભારે બૂંમએ મૂકી જાયું લેવાતું, ઉપર સ્તુપિકા મૂકી પૂરું કરાતું અને નાગરશૈલીમાં શિખરની જાયે જતી રેખાઓ સાંચતી, શિખર બિડુશિખર ને લયબદ્ધ ચણતર વળાંકમાં જાયે લઈ જઈને ઉપર આમલ-કૈંકળશ મૂકી મંદિર પૂર્ણ કરાતું.

ધોમે ધોમે યુગે યુગે હિંદુ-મંદિરમાં એનાં જગતી પીઠ મંડોતર ગવાણો તેમ શિખરમાં અને અંદર બારશાપ બદ્ધમર એતરંગ સ્તંભો તેમણો અંતરાલ અને વિતાનમાં શિષ્ટસમૃદ્ધિ આવતી ગઈ. હિંદુ-મંદિર-નિર્માણ પૃથ્વી પાતાળ અને સ્વર્ગને ખચાલ આપે છે, એનારને પૃથ્વી પરથી અહોભાવ-પૂર્વક લોકીસાવથી આકાશ તરફ મીઠ માંડતો કરે છે. જીર્વદૃષ્ટિ આપે એ જ મંદિર !

ભારતવર્ષનાં મંદિરોનાં વિવિધ પ્રકાર છે. મુખ્યત્વે શિખરોની દૃષ્ટીએ જોઈએ તો બે પ્રકારનાં છે : ઉત્તરનાં નાગર શિખરવાળાં ને દક્ષિણનાં દ્રાવિડ શિખરવાળાં. ઉત્તરનાં મંદિરોમાં ખજૂરાદો ટાણુકી પુરી ભુવનેશ્વર કાશી ઉદયપુર ઓશિયા પાટણ મોઢેસ તારંગા વડગર રણકપુર અણુ ઉદયેશ્વર-માળવા ગિરનાર શેત્રુંજી પ્રભાસ પ્રાચી દારકા ઘુમ્મટી સેન્કકપુર ભરેશ્વર કોટાઈ યુગંચર કરા કોટેશ્વર અને કલ્યાણેશ્વરનાં જેવાં મંદિર છે. દક્ષિણનાં મંદિરોમાં મહુરા મામલપુરમ કાંચી તાંગેર રામેશ્વર ઘુલ્લેશ્વર ગંગેશ્વર વગેરે મંદિરો છે. દક્ષિણનાં મહામંદિરોને જલ્પ રત્નભેતી હારો અને પ્રવેશદાર પર ઉન્નત ગોપુરમ હોય છે. સર્વ સ્થળે સ્થાપત્યને શિષ્ટપથી અલકૃત કરેલ છે. આવાં સર્વ પથ્થરથી બાંધેલાં મંદિર ભારતવર્ષનાં શિષ્ટસ્થાપત્યનાં સમૃદ્ધ ધાતુસ્થાન એવાં મહામંદિર છે.

યાત્રારથાને સ્નાનનો મહિમા તો છે જ. જળાશય પણ બંધાયેલ હોય છે. નદીનાં ઘાટ, સરોવરનાં ઘાટ, કુંડો વાપીઓ પણ સુંદર બાંધકામના નમૂના છે. શિષ્ટમંડિત એવારા હત્રીઓ વગેરે ઢેર ઢેર દેખાય છે. ભારતવર્ષમાં તેમજ ગુજરાતમાં અને સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં પણ દેશકાલ અનુસાર દેવસ્થાન પાસે ઘાટ કુંડ તળાવ વાપી વગેરે છે.

ચાલુક્ય-સામ્રાજ્યનો દંતિદુર્ગે નાશ કર્યો ને રાષ્ટ્રકૂટ શાસન જમાવ્યું. રાષ્ટ્રકૂટોનાં યુગમાં તણ મહાન સ્થાપત્ય થયાં કહેવાય છે : જોધપુરનાં ઓશિયાનાં મંદિર, ઈલોરાનાં કલાસનાથ વગેરે મુકામંડપ અને પરશુરામેશ્વર ભુવનેશ્વરનાં મંદિર. આ સ્થાપત્યોમાં એના ઉન્નત શિષ્ટપદમાં ધાર્મિક ઉત્સાહ અને ધનશક્તી ધોધમાર પ્રવૃત્તિનાં દર્શન થાય છે. આ કાલમાં લકુલીશની મૂર્તિ શિવાલયમાં મુકાઈ. ઓશિયા કેંદ્ર પ્રતિહારોના સ્વદેશમાં હતું. નાગભટ્ટ ૧ લાના અનુગ્રામી વત્સરાજના રાજ્યમાં આઠમી સદીમાં બનેલ મંદિરનો શિલાલેખ મળેલ છે. પશ્ચિમ ઉત્તર પૂર્વમાં ઓશિયાનાં મંદિરોલી જતરી છે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. સ્તંભો, ભવ્ય દારશાપ, મૂર્તિમંડિત ટોડલા, ગવાણોનાં સુક્રાતી દેવપ્રતિમાઓ વગેરે ઓશિયાનાં શૈલી છે. ચમરધારણી વિણુ અર્ધનારીશ્વર વગેરે ઓશિયા-શૈલીનાં શિષ્ટ છે. આ શૈલી ખજૂરાહો મોઢેસ આણુ અને ભુવનેશ્વરમાં શિખરે પહોંચી દેખાય છે. વડનગર પાટણ કારવણ લોક સોમનાથ દારકા અને કોટાઈનાં પ્રાચીન દહેરાં તેમજ ત્યાં પડેલી મૂર્તિઓ પ્રતિહાર-શૈલીનાં દર્શન કરાવે છે.

પથિક

ડિસેમ્બર/૮૫

૬૭

ગુજ્જર-પ્રતિહારો ચાહમાન પરમાર ચાલુક્ય સાથે ઉચ્ચ સ્થાને હતા. ઈ. સ. ૭૫૦ ના અરસામાં ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર અત્યાં ને કનોજ પર અધિકાર જમાવ્યો. દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ ને પૂર્વના પાલ રાજાઓ સાથે હરીફાઈ કરી આગળ વધ્યા. ઈ. સ. ૮૦૦ થી ઈ. સ. ૯૫૦ સુધી સામ્રાજ્ય-સત્તા ભોગવી. પ્રતિહાર રાજાના રાજકવિ રાજશેખરના કથન મુજબ કનોજ ભારતવર્ષની રાજધાની બન્યું. પંજબથી મકારાષ્ટ્ર ને ગિઝારથી સૌરાષ્ટ્ર સુધીના પ્રદેશો પર મંદિરનાં શિલ્પ-સ્થાપત્ય પર પ્રતિહાર-પ્રભાવ છે. લાટ ઉપર વાકાટકો ઈ. સ. ૫૨૦ સુધી, પછી ત્રિકૂટના ખડિયા કટચૂરી હતા, પછી ચાલુક્ય મંજી-રાજ અને ગુજ્જર દ્વ વગેરે નામો આવે છે, જે ગુજ્જર-પ્રતિહાર નીચે હતા.

પશ્ચિમની શિલ્પકલા સોમનાથનાં એક પછી એક પાંચ મંદિરોમાં દેખાય છે. પહેલું ઈસવી પહેલી સદીમાં કાષ્ઠનાં મંદિર હતું. બીજું પાંચમી-છઠ્ઠી સદીમાં ગુપ્તશૈલીનું હતું, જે અરબોએ તોડ્યું; ત્રીજું આઠમી સદીની શરૂઆતનું સૈત્ત-પ્રતિહારશૈલીનું લાલ પથ્થરનું હતું, ચોથું વિશાળ પથ્થરોથી લંબચોરસ ઘાટનું ઓશિયાની અમરનાળી સોલંકીશૈલીનું ભીમદેવે બંધાવ્યું, જે મહામુદ ગઝનવીએ ઈ. સ. ૧૦૨૬ માં તોડ્યું છતાં ચાલુ રહ્યું. એ અર્થ થતાં કુમારપાલના સમયમાં ભાવખંડરૂપિત પાશુપતાચાર્ય અને વિરત્ત મહાપ્રાસાદરૂપ આવ્યું. આને કુતુબુદ્દીન અલાઉદ્દીન અને મહમૂદ બેગડાએ તોડ્યે રાખ્યું અને ફરી પૂજનું થયું. ચૌરગઝનના સમયમાં તોડીફોડી મસ્જિદના રૂપમાં થોડો સંગ્રહ મુક્યું હતું, જેનાં ખંડેર હમણાં સુધી જોવા હતાં. આ મંદિરોના અવશેષ પ્રભાસ-સ્મૃત્તિચિહ્નમાં છે. ભારતવર્ષના ભાગલા થયે ભારત સ્વતંત્ર થતાં કુમારપાલના સોલંકી અર્થે મંદિરને સ્થાને પાંચમું આજે જોવા છે તે મંદિર રાજપ્રમુખ નમસાહેબ, સરદાર વલ્લભલાઈ પટેલ અને શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના ઉત્સાહથી સ્થપિત પ્રસાદકર સોમપુરાએ બાંધ્યું ને ભારતના પહેલા રાષ્ટ્રપિત બાલુ રાજેન્દ્ર-પ્રસાદને હાથે ઈ. સ. ૧૯૫૦ માં ખુલ્લું મુકાયું. સોમનાથનો આ કેવાસમેરુપ્રાસાદ આપણા શિલ્પસ્થાપત્યનો એક શ્રેષ્ઠ નમૂનો થયો છે. સૌરાષ્ટ્રના સમુદ્રકિનારે સોમનાથ ને દ્વારકાનાં મહામંદિર મંદિર-સ્થાપત્યના ધારીને જેવાલાયક છે.

પ્રતિહાર મિહિરભોજ તો આદિવરાહ કહેવાતો. પ્રતિહારશૈલીનાં શિલ્પોમાં વિશ્વરૂપ-વિષ્ણુ લક્ષ્મી સરસ્વતી આદિવરાહ અને તૃત્ય કરતા ગણેશ અતિસુંદર છે. શિવ-પાર્વતીની મૂર્તિઓના ભાવ અદ્ભુત છે. આ યુગના કલાકાર માનવને નહિ, દેવને કંડારતા હતા. જ્યારે શિલ્પીની કૃતિ અનન્ય બની જતી, સારનાથની તારામાં પાલશૈલીનો પ્રાદેશિક ભાવ છે. સુવ્રતાનપુરના વિષ્ણુ, ગોરખપુરના સૂર્ય, કનોજની રૂદ્રમણિ વગેરેને પ્રતિહારશૈલીના ઉત્તમ નમૂના કહી શકાય.

કલિંગ દેશના ગંગાવંશના અનંતવર્માએ પારમી સદીમાં પુરીમાં જગન્નાથમંદિર શરૂ કર્યું, જે એના વંશજે પૂરું કર્યું. કોણાર્કનું સૂર્યમંદિર ગંગાવંશના નરસિંહદેવે તેરમી સદીમાં બંધાવ્યું. હજારો કારીગરો-મજૂરોએ વર્ષો સુધી કામ કરી પૂરું કર્યું. ૨૨૦' ઊંચું આ મહામંદિર ભારતવર્ષનું સ્થાપત્ય-ધન બન્યું. આ દેવમંદિર કુદરતી દુર્ઘટનાને કારણે પડી ગયું. આજે મંદિરને મહાન ગૃહમંડપ જોવા છે, જે ૧૨૮' ઊંચો છે. ૧૮૭૭ માં જેમ્સ ફર્ગ્યુસને પહેલા શિખરનો થોડો ભાગ જોવો બોલ્યો હતો, જે પણ એ પછીના થોડા સમયમાં ઝંઝાવાતમાં પડી ગયો. શિખરનું વિશાળ આમલક તૂટેલું પડ્યું છે. આકાશમાંથી જતરી સૂર્યદેવને મહાન રથ પૃથ્વી ઉપર જોવા હોય એવું આ વિશાળ મંદિર હશે. ભારે અલકારોથી શોભતા સાત દેવી અશ્વોથી ખેંચાતો, પાર વિશાળ શિલ્પકલાકૃતિ, પૈડાવાળો આ મહામંદિર-રથ છે. આખા મંદિર પર યથાસ્થાને યથૌચિત શિલ્પસંચુદ્ધિ છે. વિશાળ ભેરદાર આકૃતિ-ઓનાં અડી દર્શન થાય છે. મંદિરદાર પરનો નવગ્રંથ-પદ્મ ભગ્ન પડેલ છે, મંદિર પરની મૂર્તિઓ

જગત પરના માનવના સર્વ ભાવો—અળગ મતિ મુખ મૃત્યુ આનંદ પ્રેમાય અને મુક્ત જાતીય આનંદ—ને વ્યક્ત કરે છે. માનવજીવનનાં દૃશ્ય—સવારી લશ્કર યુદ્ધ સભામંડપો સાધુઓ નર્તિકાઓ વાદકો પશુઓ—અહીં છે. વિવિધ મુદાઓમાં યુગ્મે છે. સૂર્ય નીચેની સમગ્ર સૃષ્ટિ જીવંતીકામાં જીર્ણ મતિએ જતી અહીં શિલ્પમાં ખતાવી છે. પુરી અને કોણાર્કમાં મહામંદિરો ઉપર ખાલ્લ ભાગે ભારે શિલ્પ છે, જ્યારે અંદરના ભાગે સાદી સપાટ દીવાલો છે, માત્ર દેવ તરફ દૃષ્ટિ લઈ જતો શન્યાવકાશ છે. શાંત વાતાવરણ છે તે જાણે બહારનો દુન્યવી વૈભવ ધાર્મિક દૃષ્ટિ માટે માર્ગ કરી દૂર રહે છે. અદ્વૈતિક પર જવાનાં પગથિયાં—રૂપે જ એ લૌકિક સૃષ્ટિ હતી. દેવ સામે અધુન શાંત થઈ ભવ છે, માનવને પ્રસુવનાં દર્શન થાય છે. મંદિરની શિલ્પગ્રંથાનો કલાવૈભવ ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જોવા માટે છે. એમાં અશિષ્ટ કંઈ નથી. મેઘદૂત કે ગીતગોવિંદનો સાહિત્ય-શૃંગારરસ અહીં શિલ્પમાં શક્ય મર્યાદાથી બહારના ભાગે ખતાવ્યો છે. માનવહૃદયમાં પ્રેમભક્તિ ઉદ્ભવે, દેહમાં પૂર્ણ ખરું સ્વાસ્થ્ય દીપે, એવું પથ્થરમાં રહેલી સુંદર મૂર્તિને શિલ્પીએ પ્રાકટ્ય આપ્યું છે.

મામલ્લપુરમના સમુદ્રકિનારાનાં પૂર્વકથિત સાત 'પેજોડા' ખડકમાંથી કોતરી કાઢેલ, પાકા પથ્થરમાં નિર્માણ કરેલ પલ્લવ-શૈલ શિલ્પસ્થાપત્યના વિખ્યાત નમૂનારૂપ મંદિરો છે. કાંચીનું દેવાસનાથ મંદિર ભવ્ય બાંધકામ છે, આ દ્રાવિડ મંદિરો આઠમી સદીનાં છે, પલ્લવકલાને ચૌલ રાજવીઓએ વિકસાવી, દસમો-અગિયારમી સદીમાં ચૌલ રાજરાજ અને રાજેશ્વરે તાંબેરમાં ૨૦૦' જાંચુ' શિલાલય બંધાવ્યું. સુંદર સ્તંભોની હારો મંદિરની વિશાળતાનો ખ્યાલ આપે છે. મંદિરસંકુલને ફરતી દીવાલો, દીવાલમાં દરેક દિશાએ પ્રવેશદ્વાર ઉપર વિપુલ શિલ્પકામવાળાં ભવ્ય ગોપુરમ્ એ દક્ષિણનાં હિંદુમંદિરોની વિશિષ્ટતા છે. શ્રીરંગમ્ મંદિર ભગવાન શેષશાયી વિષ્ણુનું છે. ધાતુમૂર્તિઓમાં ચૌલ નટરાજ, રામ કૃષ્ણદેવ અને એની બે પટરાણીઓની મૂર્તિઓ, સુંદર સ્વામી-પ્રતિમા, તિરુમલ્લાઈ ને તાંબેરની શિલ્પ કલાકૃતિઓ પ્રખ્યાતિ પામેલ છે.

કર્ણાટકનું હોયીપીડ-બેલૂર મંદિર બારમી સદીના સ્થાપત્યનો નમૂનો છે. દક્ષિણના ચાલુક્યોએ અને હોયશળોએ ગુપ્તરીલી વિકસાવી હતી. એઓનાં ૧૧ થી ૧૪ સદીમાં થયેલાં મંદિર મજબૂત ચોરસ તેમજ અઢીકાણ જગતી ઉપર બંધાયાં હતાં. દદ બાંધકામ અને વિપુલ શિલ્પ આ મંદિરોની ખાસિયત છે. કીર્તિમુખ હસ્તી અથ્થ માનવ દેવતા અપ્સરા વ્યાલો વગેરે શૃંગારમંડિત છે. મંડાવર સ્તંભ વગેરેમાં કયાંય ખાલી જગ્યા મૂકી નથી. વિપુલતામાં કલાની શુણ્ણતા દગાઈ જતી પણ લાગે છે, કલાનું ઘડપણ દેખાય છે, છતાં તક્ષણકાર્યની ખારીકી પણ દાદ માગે છે. હસ્તીની સાંકળમાં પથ્થરની કડીઓને જુદી હવતી ખતાવી છે તેમજ સ્ત્રીપાત્રની બંગડી હાથ ઉપર હવતી જુદી કરી ખતાવી છે. કોઈ કોઈ કૃતિ હજી સચવાઈ રહેલી છે. આ રીલીનાં મંદિરોમાં માળવાનું ઉત્ક્રેશ્વર અને સોમનાથ-પુરમ્ નો ત્રિહંડપ્રસાદ એનાં અનન્ય શિલ્પ-સ્થાપત્ય માટે વિખ્યાત છે. વિજયનગરના સમ્રાજ્યની કીર્તિકલા ૧૬ મી સદીમાં પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચી હતી એ હંપીનાં ખંડેર ખતાવે છે. વેતાલમંદિર અને અમ્મામંદિર લગનમંડપ શિલ્પસ્થાપત્યના સુંદર અવશેષ છે. ભગ્ન શિલ્પોમાં સ્તંભો અને વ્યાલો તો ઉત્તમ નમૂના છે. મૈસૂરનો વિશાળ નંદી મુલ્કમશહૂર છે. પથ્થર હાથોદાંત સુખ્મ કાષ્ઠ અને ધાતુ પરનું મૈસૂરનું શિલ્પ હજીએ પ્રસિદ્ધ છે.

ખાદામીના ચાલુક્યોને કાંચીના પલ્લવોના સમકાલીન કર્ણાટક તલકડના પશ્ચિમી ગંગાવંશીય રાજ્યકર્તાઓએ સાતમી સદીથી દેવગઢોનાં શિલ્પસ્થાપત્યને પ્રેરણાહન આપ્યું દેખાય છે. કર્ણાટકના એ જૂના ગંગારાજ્યોનાં 'ગંગાવાડી' પ્રદેશમાં અવણ બેલગોલા (અમળ બેલગુળ) જૈન તીર્થધામ હતું,

પથિક

૨૬/૦૨/૮૫

૧૬

પવિત્ર શિવપકવાનું કેંદ્ર હતું. શ્રવણ ખેલગોલાની ૪૭૦' જોયો ઈંદ્રગિરિ ટેકરીના મથાળા ઉપર ૫૮' જોયો જગવિખ્યાત ગોમટેશ્વર—યાહુપલિની પ્રથાં પ્રતિમા બારસો વર્ષથી જગત પર અમોદિષ્ટિ નાખતી જોવા છે. બારીક રજકણીથી બનાવેલ પાકા કંઠણ કાળમોદ પથ્થરની એક જ શૈલખંડની આ વિરાટ મૂર્તિ ગંગા શિવપકવાનો કીર્તિ-કલશ છે. મોટું ગોળ મસ્તક, ભરાવદાર ચરદન, પહોળી છાતી, શરીરથી જુદા બને યાહુ મૂલતા આગનુયાહુ, પૃથ્વી પર દઢ રાખેલા બને પાદ, ડોક પરની વલ્લોરખા, હથેળીનો રેખા, હાથ પગનાં આંગળાંના નખ, માથા પરના દેશગુચ્છ, લલાટ પર ફરકતી વાળની લટ, અર્ધપુલ્કાં નેત્ર, મંદ દંબાયેલું સ્મિત, વજેરે મોટા માપમાં પણ મનોહર રૂપમંડિત છે. દિગંબર કેવલો સિદ્ધનો ત્યાગવ્રતિ, ધ્યાનસ્થ વિનમ્ર આત્મનિઘ્રક ભુતલ ઉપર જીમેલા મહાસિદ્ધની મહામૂર્તિમાં દેખાય છે. મહાપુરુષનાં સર્વ અંગલક્ષણ અહીં છે.

મોર્ચસમયની પથ્થરને ઘસી લીસો કરવાની કલા આ પ્રતિમા ઉપર દેખાય છે. લીસપ એ.પ તો આપે છે, પણ ચળકતી સપાટી આ ખુલ્લામાં જીભેલ પ્રતિમાને કાળ સામે હવામાનની વિષમતાઓ સામે ટકી રહેવાની ક્ષમતા આપે છે. લાંબા સમયથી ધ્યાનસ્થ સિદ્ધના પગે વેલ જીગીને જોયે ચડી ગયેલ છે; વેલ વડે પૃથ્વી જાણે સંતને પગેથી પકડી રાખે છે.

ગોમટેશ્વર—યાહુપલિની પ્રતિમા માપ અને રૂપમાં અત્યંત છે. આવી પ્રતિમા ખીજે કયાંય લાગ્યેજ છે એમ ક્યું સન કહે છે. રાષ્ટ્રકૂટોની શૈલી ગંગાશિલ્પીઓએ પલ્લવશિલ્પના માધ્યમ 'ત્રેનાઈટ'માં ઉતારી છે. એલિફન્ટાના ત્રિમૂર્તિ શિવ ને બામિયાનના છુદ્ધની મૂર્તિઓ બહુ વિશાળ છે, પણ એ રેતિયા ને ચૂનાના પકક પર કોરેલ છે, જ્યારે ખેલગોલાના યાહુપલિ મામાલલપુરમનાં શિલ્પોની જેમ પાકા કંઠણ અગ્નિજન્ય પથ્થર પર કંડારેલ છે.

મૈસુર પાસે મેલકોટ ટેકરી પર ગુફામંદિરો, કોંચ મંડળના ચામુંડરાયના દસમી સદી સમયનાં દિતલ ત્રિતલ જૈન મંદિરો વજેરે જૈન શિવપરપાપત્તનાં સ્થાન છે. ખાસ કરીને આ મંદિરોમાં કલામય ભારે સ્તંભો લક્ષ્ય ખેંચે છે.

શ્રવણ ખેલગોલાની ઈંદ્રગિરિ ટેકરી પર ચંદ્રચુપ્ત વસતિમાં જોવા પાર્શ્વનાથની સુંદર પ્રતિમા છે. ખેલગોલા મહમાં અનેક પ્રતિમાઓમાં એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા ગોમટેશ્વરની છે, જેના ઉપરથી વિરાટ ગોમટેશ્વર થયા હોય એમ લાગે છે. દસમી સદીની અનેક હિંદુ ને જૈન મૂર્તિઓ આ પ્રદેશનાં મ્યુઝિયમમાં છે.

દક્ષિણ ભારતવર્ષ વિધર્મા વિદેશી હ્રમલાઓ અને મંદિરોની ભાંગફોડમાંથી અમી ગયેલ હતું અથવા બહુ થોડા પ્રમાણમાં વિનાશક અસર ત્યાં થઈ હતી. ચાલુક્યવંશી પુલકેશીએ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઈ. સ. ૫૦૦ થી ૭૦૦ ના એ સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મ સાથે બ્રાહ્મણધર્મનું ઉચ્ચાન થયું. નાશિક ધર્મ અને સાહિયનું કેંદ્ર બન્યું. પછી સામ્રાજ્યસત્તા રાષ્ટ્રકૂટોના હાથમાં ગઈ. બાદમાં ચૈહોલ પદ્મકલ અજિંકા ઈલોરા અને એલિફન્ટાના કલાલંકાર ચાલુક્ય-રાષ્ટ્રકૂટોના પ્રોત્સાહનથી ઉદ્ભવ્યા. બાદમાંની ત્રણ ગુફા બ્રાહ્મણધર્મની છે અને એક જૈનધર્મની છે. એ ચારે ગુફાઓમાં ચાલુક્ય-રાષ્ટ્રકૂટની (ઉત્તર-દક્ષિણની) અસર દેખાય છે. એકમાં શેષશાયી વિષ્ણુ છે એ 'રિલીફ' ઈ. સ. ૫૭૮ નું છે. સુંદર નટરાજ છે, જેને દસ ભુજ છે. શરઆતની ઈલોરા ગુફાઓમાં ચાલુક્ય-શૈલીમાં ગુપ્ત-અસર છે. દશાવતાર ગુફા તેમ જ રામેશ્વર ગુફા વરંડાનું ઘટપલ્લવ-શિલ્પ વજેરે ગુપ્તશૈલીનાં છે. ઈલોરામાં બૌદ્ધ ગુફાઓ એકાંત અને શાંતિ માટે હતી, શૈવ ગુફાઓ શક્તિ અને નિઝનંદ માટે તથા જૈન ગુફાઓ તપ અને ઈલ્લોક માટે એ યુગમાં થયેલ છે. ઈલોરામાં શિલ્પમાં ઉતારેલ સર્વ પાત્રો સંપૂર્ણ ને સચકત છે. ગંગા યમુના દારપાલો નટરાજ શિવ-પાર્વતી દેવી તપસ્વી રાવણ સપ્ત-માતૃકાઓ સરસ્વતી વજેરેની શક્તિ દર્શાવતી પ્રતિમાઓ છે.

૧૭ મી સદીમાં ધર્મજનને મૂર્તિઓને ખંડિત કરેલ દેખાય છે. હિંદુશિલ્પમાં આદર્શ શિવશક્તિ ને પૂજ્ય સ્ત્રીશક્તિ દાખવતો શિલ્પકંડાર ઇત્રોરામાં છે. શિવ-પાર્વતીના વિવાહનું તો અડીના શિલ્પીઓએ અદ્ભુત નાટક પાષાણમાં રચેલ છે.

બંગાળમાં ગુપ્તકલા પાલસમય ઈ. સ. ૭૫૦-૧૧૫૦ માં પાંચરી, પાલ રાજવીઓ સમર્થ હતા. ધાતુમૂર્તિમાં પાલકલા વિશેષ ઊતરી છે. તારા યુદ્ધ અને ગંગાની મૂર્તિઓ ખુબ સુંદર થઈ. મ્યુઝિયમમાં એ દેખાય છે. ઇતિહાસકાર તારાનાથ કહે છે કે બંગાળમાં બે સમર્થ કલાકાર થયા, ધીમન ને વિતમાલ. ઈ. સ. ૧૦૦૦ પછી આ કલા નક્લી બની ગઈ. અપ્તયાર ખલજી વગેરેનાં અમકમ્લે ને ભાંગફાટથી આ પ્રદેશનાં સાહિત્ય કલા રાજાઈને છુપા થયાં. ગુપ્ત સમ્રાટ તથા હર્ષ અને પાલ રાજ્યોથી રક્ષિત નાલંદાનો ધ્વંસ થયો, ભારતીય સંસ્કૃતિનો ખળનો તારાજ કરાયો. યુગે યુગે રક્ષિત નાલંદાનો સ્તુપ પુરાવશેષરૂપે દેખાય છે, જે જહી સદીનો છે. બંગાળના કલાકારો નેપાલમાં આશ્રય લઈ રહ્યા. ત્યાં બંગાળી કલા સમૃદ્ધ બની અને મહાયાની બોદ્ધોની મૂર્તિકલાને અવકાશ મળ્યો. તારા અવલોકિતેશ્વર અને વિષ્ણુની તામ્રપ્રતિમાઓ નવમી સદીની નેપાલી છે. નેપાલી કલા તિબેટમાં ગઈ. મગધમાંથી પ્રાપ્ત નવમી સદીની ઉમા-મહેશ્વરી પાષાણ-પ્રતિમા ઘણી સુંદર છે. ચતુર્ભુજ શિવના વામકર્માં બેટેલ દિભુજ પાર્વતી એના લાક્ષણિક ભાવ નીતરતું શિલ્પ છે. નેપાલી રાજકન્યા દાયબંમાં તિબેટમાં કલાકંડાર લઈ ગઈ હતી. નેપાલી કલાકાર આરબિકને તિબેટનું નિમંત્રણ મળતાં ત્યાં ગયો, ત્યાંથી કુખલાઈખાનના તેડાવવાથી એ ચીન ગયો હતો. કલા પણ કલાકાર સાથે નેપાલથી તિબેટ અને ચીન ગઈ. નેપાલી કલાસંસ્કાર હજી જીવે છે. કંબોજમાં અંગકારવાટનાં શિખર નેપાલનાં મંદિર-શિખરને મળતાં લાગે છે, એ યાદ આવે છે.

હુદેલખંડમાં મહમૂદ ગઝનવીનાં ભયંકર મોજાંઓ પછી ધ્વંસમાંથી બચી ગયેલ ઝારીમય પ્રદેશમાં ચંદેલા રાજ્યોએ ખજૂરાહોનાં મંદિર બંધાવ્યાં. આમાં ૧૧ મી સદીમાં થયેલ કંદર્પ મહાદેવ-કંડારિયા મહાદેવનું મંદિર ૧૦૯૧, ૧૧૦૦, ૧૧૧૦ ના માપનું સર્વશ્રેષ્ઠ મહામંદિર છે. સ્થાપત્ય-શિલ્પની ઉન્નત કલા આ મંદિરને જગપ્રસિદ્ધ બનાવે છે. ચંદેલા પ્રતિહાર સામ્રાજ્યના ખંડિયા હતા. આ મંદિરોમાં પ્રતિહાર-શૈલી ઊતરી છે. કંડારિયા મહાદેવ મંદિરના ભિત્ત મંડોર પર છૂટથી મૂકેલ દેવદેવીઓ અને પુરુષઓની મોટી મૂર્તિઓના શોભનથર અનન્ય છે. આ પ્રતિમાઓ સશક્ત બિધ્વંદિષ્ટ જીવનના પરમ આનંદ અને પ્રેમભાવની સનાતન કઠાણી વ્યક્ત કરે છે. નિરાળી ભાવભંગીમાં નૃત્યાંગનાઓ છે. માતા-બાળકની મૂર્તિમાં વાતસલ્ય અને અધીરાઈના ભાવ દેખાય છે. એકબીજાને આલિંગન આપતાં મિથુનોનાં નાક એકબીજાને લગલગ અડે છે એમાં જીવંત થકાટ જોઈ શકાય છે. શિવ પાર્વતીની શ્રેષ્ઠ મૂર્તિ અલ્હાહાયાદ મ્યુઝિયમમાં છે, જેમાં શિવજીના કર્તાહર્તાનો સૌમ્ય પુરુષભાવ દેખાય છે. ખજૂરાહોના સમૃદ્ધમાં કંડારિયા મહાદેવ અને લક્ષ્મણમંદિર એના સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ વિખ્યાત છે. અગિયારમી સદીના વિદેશી મુસાફર અલ્ખીસ્ત્રીએ એના સફરનામામાં ખજૂરાહોનો નિર્દેશ કર્યો છે, જ્યારે ચૌદમી સદીના અરબ યાત્રી ઇબ્ન બતૂતાએ તો 'ખાજરા'નું સાંતું વર્ણન કર્યું છે.

મહમૂદના થયા પછી ગુજરાતમાં શિલ્પીઓનાં ટાંકણાં બેવડાં જોર અને ઉત્સાહથી કામે લાગ્યાં. રાજ્યો સરદારો અને શ્રેષ્ઠીઓએ એટલી જ ઉદારતા અને ધર્મની ધગશથી મંદિરોના ફરીથી ઉદ્ધાર કર્યા, નવાં નિર્માણ કર્યાં. આણુ-દેલવાડા મોદેરા ગિરનાર-શેત્રુંબનાં ને સોરાષ્ટ્ર-કચ્છનાં મંદિર થયાં. ગ્વાલિયરનું સહય્યાજી મંદિર ઈ. સ. ૧૦૯૩ માં પરમાર રાજ્યે બંધાવ્યું. ધારાનગરીમાં ભોજ પરમારે સરસ્વતીસદન બંધાવ્યું હતું, જે પાછળથી મસ્જિદના રૂપમાં ફેરવાયું. આ સર્વ મંદિરોનાં સ્તંભો

વિતાને તોરણો શૃંગાર-પટ્ટોનું શોભનશિલ્પ અદ્ભુત છે. જગતની અભ્યુદયીમાં ખપે તેવાં શિલ્પસમૃદ્ધ મંદિર ગુજરાતમાં થયાં. દેવમૂર્તિઓમાં માનવેતર ભવ્યતા આવી. ઉચ્ચેશ્વરના શિવ અને અદવરની મહિષાસુરમર્દિની શ્રેષ્ઠ નમૂના છે. આણુ-દેહવાડામાં સ્થાપત્ય કરતાં શિલ્પકામ વિશેષ છે. આરસમાં કરેલ ઉચ્ચ પ્રકારની કોતરણી હાથીદાંત પર કરેલ નક્શીકામ જેવી ખારીક ને નાજૂક છે. વિમલશાહનું દહેરુ ને વસ્તુપાલ તેજપાલના દહેરામાં એના સ્થાપત્યમાં અનન્ય દારશાષો ગોખલા વિનાનો સ્તંભો તોરણોનાં શિલ્પ શ્રેષ્ઠ પ્રકારનાં છે, વિશ્વમાં અબેડ છે. જાને મંદિરોના મુખ્ય ધૂમટોનાં ભવ્ય કલામય શિલ્પમંડિત મહાન વિતાન જગપ્રસિદ્ધ છે, એ બહુ સુંદર નમૂના છે. ગુજરાતનાં વિતાનો પર મહાનિર્મિત લખાયા છે. અહીં તો આરસ પર નાજુક શિલ્પનો સર્વોત્તમ ખબ્બો અનેતું પ્રદર્શન છે, પણ ઘણું બધું કરી નાખવાના ઉત્સાહમાં થતા રૂઢિગત શિલ્પથી કલા ફિક્કો થઈ જતી હોય એવું પણ ક્યારેક લાગે. દેહવાડામાં શિલ્પીઓની સેનાએ કામ કર્યું, વર્ષો સુધી કામ કર્યું. આણુ પર આવેલ શિલ્પી-સેનામાં જે જુરાનો હતા તે વૃદ્ધ થઈ ગયા, વૃદ્ધ શિલ્પીઓ મૃત્યુ પામ્યા, ખાળકો શિખાઉ હતા તે જુવાન શિલ્પી બની ગયા હતા. કોતરણી માટે આવેલ આરસના ટુકડાઓમાં જે હલકા નસવાળા લાગ્યા તે કાઢી નાખ્યા હતા. આવા નકામા ગણેલ આરસનો મોટો ઢગ થઈ ગયેલ હતા. વિમલસહી ને લુણિગવસહીનું કામ પૂર્ણ થતાં શિલ્પી-સેનાના કેટલાક શિલ્પીઓએ પેલા નકામા આરસના ઢગમાંથી પથ્થરો લઈ એક નવું જ મંદિર બાંધ્યું. કારીગરોએ-કલાકારોએ પોતાના તરફથી વિના મૂલ્યે એ પાંચમું મંદિર બાંધી બાંધ્યું, જેમાં શિલ્પની વિપુલતા નથી, આણુ શિલ્પ છે, પણ જોરદાર ને ઉડાઉદાર શિલ્પ કલાદષ્ટિએ જ્યાં પ્રકારનું થયું છે.

ડભોઈ ઝીંઝુવાડા પાવાગઢ જૂનાગઢ પ્રભાસના કિલ્લાઓ અને એનાં દારોના સ્થાપત્ય અને શિલ્પ, આરામુર-કુંભારિયાનાં દહેરાં, કપડવંજનો કુંડ, વડનગરનાં તોરણ, સુરત જૈન મંદિરનું કાષ્ઠશિલ્પ, પાટણનું કાષ્ઠશિલ્પ, એકલિંગજી મંદિર, મોઢેરા સૂર્યમંદિર ને કુંડ, મિરનાર-શેત્રુંજીનાં મંદિર, દારકાનું જગતમંદિર, તારંગા રાણપુર ભદ્રેશ્વરના દહેરાં, તરણેતરનું શિવમંદિર ભણીતાં છે. વર્તમાન યુગનાં મંદિરોમાં અમદાવાદનું હડીસિગનું દહેરું, મોરબીનું વાઘમંદિર, ગઢડા-સારંગપુરનાં સ્વામી-મંદિર, સોમનાથનો મહામેરુપ્રાસાદ ગુજરાતનાં શિલ્પસ્થાપત્યના ધનરૂપ દેવમંદિરો છે.

કચ્છ કેરાનું પ્રતિહાર-શૈલીનું જુનું શિવમંદિર ભગ્ન દશામાં જીલું છે. એના આંગણમાં એક વખત અહીં પૂજાનું સમભાગ શિવલિંગ જીલું છે. આ લિંગને નીચેનો ચોરસ બ્રહ્મભાગ, એની ઉપરનો વચ્ચેનો અષ્ટકાણી વિષ્ણુભાગ ને ઉપરનો નળાકાર ગોળ દુલ્હાજી સરખા છે, જેના એ ત્રણ ભાગ સરખા હોય તેને ‘સમભાગ શિવલિંગ’ કહેવાય. શિવલિંગનો ઉપરનો ત્રીજો ભાગ જ પૂજ્ય છે, નીચેના બે જલાધારીમાં અંદર દંડ ખેસાડાય છે. કનોજમાં એક ચતુર્મુખ શિવલિંગ મળેલ છે તેમાં ‘વામદેવ’ ‘તત્પુરુષ’ ‘અધોર’ ‘સદ્બળત’ શિવને ચાર દિશાએ ચાર મુખ છે. ઉપર ગોળાકાર મથાળાનું લિંગ હોય છે, જે ‘ઈશાન’ પાંચમું મુખ છે. શિવજીને પંચમુખા મનાય છે. વજ્રભીપુરના સમયથી સૌરાષ્ટ્રમાં એકમુખ અને ચતુર્મુખ શિવલિંગ ઘણે સ્થળે નાનાં મોટાં મળે છે. અન્ય કિમતી ભગવાવશેષો સૌરાષ્ટ્રમાં અજરા-પાર્શ્વનાથ મંદિરની મૂર્તિઓ, વેરાવળ પ્રભાસ ઢીવ દારકા વસઈ બુધેયા-માંંગરોળ(સોરઠ)ની મૂર્તિઓ પ્રતિહાર-શિલ્પ દાખવે છે.

અગિયારમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી શાસ્ત્રોક્ત દમે બંધાયેલાં અને શૃંગારમંડિત થયેલાં સૌરાષ્ટ્રનાં મંદિરોમાં જગતીથી પ્વજદંડ કળશ સુધી પીઠ મંડોવર અને શિખર સુંદર થયાં તેમજ મુખમંડપ નૃત્યમંડપ ગૃહમંડપ અને ગર્ભગૃહનાં નિર્માણ પણ ભવ્ય રીતે થયાં. એનાં યથોચિત અંગ પણ શિલ્પ-

સમૃદ્ધ થયાં છે. પીઠ પરના ગજથર અથ્થર નરથર વગેરે પછી મંડોવર પર દેવ ગાંધર્વ અપ્સરા મુનિઓ વ્યાલો અને દિદ્ગપાલોની મૂર્તિઓ યથાસ્થાને સુકાઈ, લદ્દમવાક્ષમાં દેવમંદિરને અનુરૂપ ભદ્ર-દેવતા સ્થપિત હોય છે. ગૃહની વેદિકા પૂરી થતાં ભવ્ય શિખર અને મંડપ સાવરણ આવે છે. પાયાથી કળશ સુધી મંદિરના બાહ્ય ભાગે સંસારની લીલાનાં શિલ્પમાં દર્શન થાય છે. ક્ષર જગતમાં અક્ષરને પામવાની નિર્માતાની આ દૃષ્ટિ છે. નરથરમાં તો સમકાલીન સમાજના વિવિધરંગી જનજીવનને જતાવતાં ઉદ્ઘટન હોય છે. મંડોવર ઉત્તર દિશાથી વાયવ્ય સુધી કુબેર ઈશ ઈદ્ર અગ્નિ યમ નિર્કૃતિ વરુણ ને વાયુદેવની દિદ્ગપાલ મૂર્તિઓ મૂકેલી હોય છે. મંદિરના પાયામાં અનંત અને ઉપર પ્રહારસ્થાને સુવર્ણ-કળશ એમ દસ દિદ્ગપાલ યથાસ્થાન હોય છે.

ગર્ભગૃહની દારશાખ પણ પ્રાકૃસોલંકારી મંદિરમાં સાદી લતારેખાવાળી ને ઉદ્ગૂંબરે બહુ તો એ બાજુ ગંગા યમુનાની મૂર્તિઓ દેખાતી એને સ્થાને પછી તો સુભાગા-ત્રિશાખાને બદલે પંચશાખા સપ્તશાખા અને પશ્ચિમની નવશાખા પણ દેખાય છે. દાર પર યોતરંગે પણ અધિદેવને અનુરૂપ દેવમૂર્તિઓ સુકાયેલ છે. કદવારના પ્રાકૃસોલંકારી વારાહમંદિરના યોતરંગે સૂર્ય પ્રહાર વિષ્ણુ રુદ્ર ને ચંદ્ર મૂકેલ છે. ઘણાં જૂનાં મંદિરોમાં નવગૃહપટ્ટિકા મૂકેલ છે અને ગણેશ પણ હવે તો દરેક મંદિરમાં સ્થાપિત છે. સૂર્યમંદિરમાં આદિત્યો કે ગ્રહોનાં, શક્તિમંદિરમાં સાત કે આઠ માતૃકા અથવા નવદુર્ગાની પ્રતિમાનાં દર્શન થાય છે. મંદિરના મંડોવરના ભદ્રભાગે ધ્રુમલીનવલખામાં પ્રહાર-સાવિત્રી વિષ્ણુ-લક્ષ્મી ને શિવ-પાર્વતીનાં યુગલ સ્થાપિત હતાં. સાદા ભદ્રમાં નટરાજ શિવનાં સ્વરૂપ પણ દેખાય. ઉત્તર ભાગે દેવી ચર્મમુંડા પણ મૂકેલ હોય છે.

જેન મંદિરોમાં અંદરના ભાગે ઘણું શિલ્પ અને સુંદર નકશીકામ થયું, તોરણ સ્તંભ વિતાન તો અનન્ય થયાં. કલા ખાતર કલાનું પ્રદર્શન થયું; ત્યાં કલા સાધન મટી સાધ્ય બની લાગે છે. વિશ્વાધરી યક્ષીઓ યક્ષો દેવદેવીઓ પાર્શ્વદે વગેરે તેમજ મનોહર તક્ષણકામ આ મંદિરોમાં છે. સેવ્ય અને શૈભન મૂર્તિઓ માટે તો મૂર્તિશાસ્ત્ર છે. ગુજરાતની મૂર્તિકલા ઉપર શ્રી કૈનેયાલાલ ભા. દવેએ અને શિલ્પ પર ડૉ. ઉમાકાંત પ્રે. શાહ, શ્રી મધુસૂદન ઢાંકી અને ડૉ. ગોદાનીએ ઘણું કામ કર્યું છે.

ભારતવર્ષના વિવિધ પ્રાંતોના શિલ્પીઓ યુગે યુગે વિકાસ સાધતા રહ્યા હતા અને સુંદર સર્જન કરતા રહ્યા હતા. માનવજીવનમાં આધ્યાત્મિકતાને એનું અંતિમ ખ્યેય માનેલ છે. “મનુષ્ય-દેહ ધર્મ દારણ્ય કરવા અર્થે છે” એમ મનાતું; ભારતીયતાનું એ લક્ષણ હતું. શિલ્પ-સ્થાપત્ય પણ ધર્મસ્થાનો દેવમંદિરો અર્થે થયાં. આપણા ધર્મમાં સ્થાપત્યમાં ધ્વંસને સ્થાન નથી. ભૌતિક કે લૌકિકને મહત્વનાં સાધન તરીકે જ મહત્ત્વ આપેલ છે, એને સાધ્ય મનાયેલ નથી. આ માટે જ ગદ-કિલ્લા કે રાજમહાલયોની આપણે વાત કરી નથી. પૂજસ્થાનો અને પવિત્ર સ્મારકો વગેરે આપણા વર્તુળમાં આવી શકે. અહીં જૂનાં હિંદુમંદિરોનાં શિલ્પ-સ્થાપત્યને દક્ષિણ રાખેલ છે. કાલક્રમે વિધર્મી આક્રમણો અને ધર્મ પ્રત્યે સંસ્કૃતિ પ્રતિ દુર્લક્ષને લીધે મૂળ શિલ્પીવર્ગ મૃતપ્રાય બન્યો, દેશાંતર કરી ગયો. શિલ્પકલા પણ નવાં રૂપકડાં છીછરાં સર્જનાથી દુષ્પણી બની, એમ ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ કહે છે.

મંદિર-નિર્માણ માટે યોગ્ય સ્થાન નક્કી કરી, ત્યાંનાં જળ વાયુ ભૂમિની તાસીર ચક્રાસીને ત્યાં દેવ-મંદિરના શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી પાયો નખાતો ને યોગ્ય સ્થપતિ-શિલ્પીને એ કામ સોંપાતું. જગત પરનું આ ભગવત્કાર્ય લેખાતું, ધર્મસ્થાનો કાશીપુરી ને કાંચીપુરી, દ્વારિકાપુરી ને જગન્નાથપુરી ભારતવર્ષમાં છે. શ્રીમદ શંકરાચાર્યે ભારતવર્ષમાં અદ્વૈતવાદનો દિગ્વિજય કરી ચાર દિશાએ ચાર મઠ સ્થાપ્યા છે. દેવીમંદિરો મુખ્યત્વે પર્વતની ટોચ પર થયાં છે : અર્જુન વિંધ્યવાસિની અંબાજી ચામુંડા હરસિદ્ધિ

ભવાની મહાકાળીનાં મંદિર પર્વત-કુંજ પર છે. આખા ભારતવર્ષને 'ભારતમાતા' તરીકે સ્વામી વિવેકાનંદે ઠન્યાકુમારીના ખરક પરથી જોયાં ત્યાં વિવેકાનંદ મેમોરિયલ સ્થપાવ્યું છે. પ્રાકૃતિક સૈદ્ધાંતે જોઈને કુદરતના યોગામાં દેવાલય રચાયાં હોય ત્યારે ત્યાંની નભેરેખાને વિશેષ રૂપ અપાવું. સ્થપતિ-શિલ્પીનું એ કામ હતું. આ દૃષ્ટિ આપણામાં હતી ત્યાંસુધીના ભારતીય શિલ્પમાં દેવત્વનો ધબકાર દેખાય છે.

મધ્યયુગના રાજા પાદશાહોના વ્યક્તિગત કે એમના સમૂહગત આડંબરને પોષવા માટે ઈમારતો થઈ. કુતૂબમિનાર તાજમહાલ યોગચુંબજ, દિલ્હી આગ્રા લખનૌ કલકત્તાની ઈમારતો, રાજા મહારાજાઓના મહેલો, સરકારી ઈમારતો, સંત-સતી-શ્રમાનાં સ્મરક, મહાપુરુષો તેમજ અન્ય પ્રાણીઓ ઉપર બંધાયેલ છત્રીઓ, શાલિમાર અને વૃંદાવન બગીચાઓ વગેરે હિંદુ-મુસ્લિમકલાનાં સર્જન મહાન અને ભવ્ય છે. ગોવા-દીવનાં ખ્રિસ્તી ફેરળ સુંદર છે. મુસ્લિમ શિલ્પમાં ભૌમિતિક આકૃતિઓ તેમજ વેલ-ફૂલને લયબદ્ધ વળાંક આપી સર્જેલ આકૃતિઓ શિલ્પના અનન્ય નમૂના મસ્જિદો રાજા દરબાહોમાં જોઈ મસ્તક નમે છે. ખુદાના કુદરતી સર્જનની નકલ ન કરવાની મુસ્લિમ કલાકારની ટેક છે. ધણી ભવ્ય ઈમારતોમાં હિંદુ-મુસ્લિમકલાનાં સુંદર સર્જન થયાં છે. કલાકાર ઉસ્તાદનો કસબ ભૌતિક લાલ માટે નહિ, પણ પવિત્ર હેતુને ખાતર, કલાને ખાતર થયો હોય ત્યાં એ કામ યશસ્વળે બને છે; એવાં કામ અદ્ભુત બને જ. આવાં સ્થાપત્ય મધ્યયુગમાં તેમજ આજના યુગમાં થયાં છે. અહીં કલા સાધ્ય બની છે. રાખીને દેવાલયના ભારતના કલાકારોની કલા તો સાધન હતી, સાધ્ય તો પરમ તત્ત્વ હતું. પાછળના કાલના શિલ્પીની દૃષ્ટિ પૃથ્વી પર છે તેથી આપણા વિષયના ક્ષેત્રની બહાર છે.

વર્તમાન કાલમાં તો માત્ર કુન્યવી દૃષ્ટિ આગળ રાખી લોકિક સર્જનો થાય છે, જલદી સુખી થઈ જવાનાં કામ થાય છે, તરતનો લાલ લેવા લાંબા માળાનાં સનાતન સુખનાં મુળ અને મુલ્યોનો નાશ થાય છે, મહાન 'ડેમ' ગંધાર્તા નદી ને શહેરોમાં માનવજાતુઓને રહેવા બિઘડીના રાફડા કે કબૂતરખાનાં જેવાં સિમેન્ટ કોન્ક્રીટનાં બહુમાળી યોખાં બિલાં થાય છે, જેમાં શિલ્પને સ્થાન નથી, સ્થાપત્યની રેખાઓમાં લય નથી, પર્થાવરણ પ્રતિ લક્ષ્ય નથી. માનવ 'કેમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ' થતો જાય છે; હવે, પછી શું ?

ભારતના દરેક પ્રાંતમાં શિલ્પસ્થાપત્યની, આપણે જોયું તેમ, ચડતી પડતીનાં મોઝાં આવ્યાં છે. લાટના શિલ્પી રાજસ્થાન ગયા હતા. ઈલોરામાં કામ કરવા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાએ લાટના શિલ્પીઓને પણ બોલાવ્યા હતા. શિલ્પી તો ભગવાન વિશ્વકર્માના પુત્ર ! આપણા કડિયા લુહાર સુધારના છજેદેવ વિશ્વકર્મા છે. વૈશ્ય ગુર્જર મેવાડા સુધાર છે, જ્યારે પંચલ લુહાર છે. આ ચારે શિલ્પીકુળના છે. મંદિરોનાં વિવિધ અંગોનાં ઘાટ-પદ્ધતિને વિકાસ કરે કરે થયો. જુદા જુદા દેશો ધાર્મિક માન્યતા અને સાધનાના રોજે ભિન્ન ભિન્ન ઘાટ દેખાયા. અમુક ઘાટ અમુક સંપ્રદાયે પ્રવર્ત્યાં તથા એ બ્રાહ્મણ જૈન કે બૌદ્ધ શૈલી થઈ જતી નથી. અમુક પદ્ધતિ ધર્મની છે એમ કહેતાં અચકાવું જોઈએ. નવમી-દસમી સદી સુધી શિલ્પ-સ્થાપત્યમાં પરિવર્તન-વિકાસ થતાં રહ્યાં; પછી એનાં ધોરણ-સિદ્ધાંત ઘડાયાં. કાલભેદ અને પ્રાંત-ભેદ જોઈ શકાય. ખારમો સદીથી વાસ્તુશાસ્ત્રના અનેક ગ્રંથ લખાયા. ભોજદેવે 'સપ્તરાંગસૂત્રધાર' લખ્યું; 'અપરાંજિતપૂજ' અને વાસ્તુવિદ્યાના 'અર્જુવો' વગેરે ગ્રંથો વિદ્વાન પંડિતોને હાથે લખાયા. બાંધકામના ઘાટની સહેતુક રચનાથી વેદિક જૈન બૌદ્ધ મંદિરોમાં એનાં મુખ્ય લક્ષણ જોઈ શકાય. પ્રદક્ષિણપથવાળું 'સંધાર-મંદિર' ને ભમતી વગરનું 'નિરંધાર મંદિર' કહેવાય. શિખર-શૈલીના આડ પ્રકાર છે તેમાં મુખ્ય 'નાગરાદિ' ઉત્તરમાં વિશેષ છે, 'દ્રાવિડાદિ' દક્ષિણ ભારતમાં દેખાય છે, 'લતિનાદિ' ભારતવર્ષના મધ્યભાગમાં જોવામાં આવે છે. ગુજરાત રાજસ્થાનમાં મંદિરો ગુર્જરશૈલી માડુશૈલી તેમજ મારુ-ગુર્જરશૈલીનાં છે.

પ્રથિક

રિસેઝબર/૮૫

૬૪

રૂઢમાળનો સ્થપતિ ગંગાધર હતો અને એને પૂરો કરનાર ગંગાધરનો પુત્ર પ્રાણધર સિદ્ધરાજના સમયમાં હતો. હોમોઈનો દિવસી હીરાધરે સં. ૧૨૧૦ માં કર્યો. વિમલશાહ પાસે ગણધર હતો સં. ૧૦૮૮ માં. વસ્તુપાલ-તેજપાલનાં દહેરાં સં. ૧૨૮૫ માં શોભનદેવે કર્યાં. ખાશી પરગણામાં રાણકપુરનો જૈન ચતુર્થુખ દેવપ્રાસાદ પછીના સૈકામાં સ્થપતિ દેવાકને હાથે થયો. પાટણનો સિદ્ધી મંડન કુંભાર રાણાના તેડાગ્યાથી ચિત્તોડ ગયો. ૧૫ મી સદીમાં એણે 'રાજવલ્લભ' ગ્રંથ લખ્યો.

માનવ-સંજ્ઞતાનાં મૂળભૂત મૂલ્યોની સર્જનાત્મક રજૂઆત કલા દ્વારા સુંદર તેમજ સચોટ રીતે થાય છે. કાલગંગાના પ્રવાહમાં કોઈ પણ કલા પોતાના વિશિષ્ટ રંગને વહેતો રાખી શકે છે. માનવની પ્રગતિ, સુંદર પ્રત્યેની ભાવના, સ્થૂણ સાથે સૂક્ષ્મ પ્રતિ સંવેદના માનવની લલિતકલામાં દેખાઈ આવે છે. અનંતકાલ તરફ દૃષ્ટિ રાખતું આપણું શિલ્પ સનાતન ગાથા ગાય છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાલમાં માતૃકા ને લિંગ, પછીના કાલમાં પશુપતિદેવ ને જગતજનેતા દેવી, એ પછીના યુગમાં અધિદેવનાં અનેક રૂપ ને માતૃશક્તિનાં અનેક દેવીસ્વરૂપ દર્શન દે છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિની લીલાનાં દર્શન થાય છે. આપણા શિલ્પમાં અનેક રૂપે અનેક રીતે એક જ સનાતન ભાવ વિલસે છે—સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્ ને પામવાનો ધલવલાટ ! ભારતવર્ષમાં જૂનકાલમાં જેમ નાદબ્રહ્મ થકી સંગીત ઉદ્ભવ્યું તેમ વાસ્તુકલાનાદથી શિલ્પકલા અલોકિક પદ પામી.

દેવમંદિરના શિલ્પોએ સાધક હતા. હાથ દુખ ને હૈયું સમર્પિત કરી હથોડી ચલાવતો માણસ પોતાના કસબને પ્રભુપ્રસાદી માની પોતાની કૃતિને જનતા દ્વારા જનાર્દનને જ અર્પણ કરે છે. એવા ભાવપ્રેમભક્તિપૂર્વક શ્રમ કરે ત્યારે એનો શ્રમ એક પ્રકારનો યજ્ઞ બને છે અને ભક્તકસબીની કલા જગતમાં આશીર્વાદરૂપ બને છે, અમર બને છે, પેટ ખાતર જ કરેલું કામ પેટ જેટલું જ વામણું ને અલ્પજીવી હોય છે.

પ્રાચીન દેવસ્થાનોના શિલ્પી-સ્થપતિએ કર્મયોગી ભક્ત હતા એ એમનાં સર્જનો ઉપરથી કહી શકાય છે. ગાંધીજીનું કાંતેલ સુતર કે કમ્પીરજીનું વણેલ કપડું એ ભેદી કસબના અવશેષરૂપે વિશ્વના સંપ્રદાસનામાં સ્થાન પામી શકે. વ્યાસ વાદમોકિનાં જીવન કવન, દેવદાસીનું નૃત્ય, સાંચી-અમરાવતી-અજિંઠા-ઈલોરાનાં સ્થાપત્ય-શિલ્પ અને ચિત્રવૃત્તિ એ સર્વ પરમ તત્ત્વ તરફ વહેતો આકાશગંગાનો પ્રવાહ છે. પુરુષસૂકત ને કાદંબરી, શિવ-પાર્વતી ને નટરાજમૂર્તિ, તુલસી-મોરનાં ગીત, દેલવાડા-લ્યાળ-ખાગની નકશી એ પ્રભુનાં કામ પ્રભુએ કર્યાં છે. શ્રદ્ધા-પ્રેમથી ઉદ્ભવેલ કલારત્નો તો વિવિધ રૂપનાંદે રજૂ થતાં ભક્તશિલ્પીઓનાં ભાવભજન છે, અલખના આરાધ છે !

સંદર્ભનોંધ : ખર્જેસ, એ. એલ. બાશામ, એમ. એ. ડાંકી, કનૈયાલાલ મુનશી, પ્રભાશંકર સોમપુરા, મોરિઝીઓ રટ્ટી, પુરાતત્ત્વ સંશોધન મંડળ-પોરબંદરનું મારી આ કથા ઉપર ત્રણ છે. ડૉ. કડિયા પ્લોટ, ફાટક સામે, પોરબંદર-૩૬૦ ૫૭૫ : તા. ૧૮-૭-૮૫

Telephones

Office : 369124

Factory : 372254

રમેશકુમાર શામજીભાઈ

પાવરક્લુમ કાપડના વેપારી

પાંચકૂવા, માધવગામ સામે, મૂળચંદ આશારામ બિર્હિંગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૨

૧૯.

વિધિની રમત

કોઈ વિરલ મહાપુરુષનું અવસાન થાય ત્યારે એમનું સ્થાન તરત પુરાતું નથી અને એમના જવાધી અમાપ અવકાશ ઉત્પન્ન થતાં એમણે આદરેલ મહા કાર્યો અધૂરાં રહી જાય છે.

જમાદાર કૃતેહમહમદના અવસાનથી કચ્છના રાજકીય આસમાનમાંથી બાણે એક જવલંત સિતારો તેજ:પુંજ પ્રગટાવી, આકાશને થોડી વાર માટે જવલંત કરી મૂકી પછી સદાને માટે લુપ્ત થયો. જમાદારની સ્મશાનયાત્રામાં જગજીવન મહેતા, નગરશેઠ, ડોસદવેણ, શિવરાજ શાહ વગેરે હાજર રહ્યા હતા અને એ મહાપુરુષના અંતિમ સંસ્કાર વખતે ઉપસ્થિત રહેલ સર્વે લોકોનાં હૃદય મદ્દમદ બન્યાં હતાં.

જગજીવન મહેતાએ જમાદારના બે મોટા પુત્રો હુસેનમિયાં તથા ઈબ્રાહીમમિયાં તથા બીબ બે નાના પુત્રો અને જમાદારનાં બેગમને સાંત્વન આપ્યું, પણ એમની પોતાની આંખોમાંથી આંસુ ટપકી પડ્યાં. એમને એક સહૃદય મિત્ર ‘મુરબ્બી’ અને શુભેચ્છકની ખોટ પડી હતી. જમાદારનાં કુટુંબીઓને આશ્વાસન આપતાં એઓ બોલ્યા : “તમને હું મારું દુઃખ શી રીતે જણાવું ? જમાદાર મારા માત્ર ઉપરી અધિકારી ન હતા, એઓ મારા આત્મીય પણ હતા અને એમના સ્વર્ગવાસથી મારા હૈયામાં અંધકાર વ્યાપી ગયો છે. એમની યોથ તથા માયાળુ હૃદયને લઈને મને કોઈ પણ કાર્ય મુશ્કેલ લાગતું ન હતું.”

“પણ અમે તો નોકારાં બની ગયાં, મહેતાજી ! હવે શું થશે ?” હુસેનમિયાંએ ખેદ વ્યક્ત કરતાં ચિંતા પ્રદર્શિત કરી.

“મારી હયાતી લગી આપને કોઈને બીની આંચ નહિ આવવા દઉં. અહીંથી જ દેશને કારભાર ચલાવવામાં આવશે.” મહેતાએ જણાવ્યું.

“આપનું માર્ગદર્શન અમને મળતું રહેશે એની અમને પૂરી ખાત્રી છે. આપ જ અમારા વડીલ છો.” હુસેનમિયાંએ જણાવ્યું.

“જમાદાર તથા એમનાં સર્વ કુટુંબીઓની સેવા કરવા તથા એઓના ઉત્કર્ષ માટે મારાથી બનતું સર્વ કરી છૂટવા હું તમારા સદ્ગત પિતાશ્રીથી વચનબદ્ધ છું. તમે કશી પણ ચિંતા રાખશો નહિ.”

“એની તો અમને પૂરી ખાત્રી છે, પણ હુસેનભાઈને તો હવે તરત અંબર પાછું સંભાળવું પડશે અને હું અહીં અગમ સાથે રહેવાનો છું તો પછી અહીંની રાજકારભાર માટે શી વ્યવસ્થા કરવાની છે ?” ઈબ્રાહીમે પ્રશ્ન કર્યો. વિધિની રમત શરૂ થઈ.

“પણ હું હમણાં અંબર જવાનો નથી. ત્યાંને માટે બીજી વ્યવસ્થા કરીશું.” હુસેનમિયાંએ પોતાની મહત્તાકાંક્ષા દર્શાવી.

“તમારા વિના અંબરની મોટી જવાબદારી કોણ સંભાળી શકશે ?” ઈબ્રાહીમે પોતાની મતઘ્ન વ્યક્ત કરી.

“તારે અંબર સંભાળવા જવું હોય તો વ્યવસ્થા કરીએ, કેમ, મહેતાજી ! એમાં કંઈ ખેતું છે ?” હુસેનમિયાંએ પોતાના પત્ર ભુજમાં મજબૂત સ્થાપવા માટે નવી જ યુક્તિ અજમાવી મહેતાને પોતાના પક્ષમાં લેવા તબવીજ કરી.

“હું તો ત્યાં જવા માગતો નથી, હું તો અહીં અગમ સાથે જ રહેવા માગું છું, તમે અંબરના ભોમિયા છો અને ત્યાંની બધી વસ્તુસ્થિતિથી વાકેફ છો એટલે ત્યાં જાઓ તો વધુ સારું થશે. આપણા દુરમનો ફાવી શકશે નહિ.”

“હુસેનમિયાં ભલે હમણાં અહીં જ રોકાય. એમની જરૂર પણ રહેશે, કેમકે કમ્પની સરકારના

૭૪]

૫૫૬

[સંધ્યાના રંગ]

હકેમ સાથે ફેટલાક નવા પ્રશ્નોને ઉકેલવાવે પડશે. ઈશ્વાલીમલાઈએ પણ હજારો અગમની સેવા માટે અહીં રહેતું પડશે. આપણે હાલ થોડા વખત માટે અહીંથી લક્ષ્મીદાસ કામદારને અંબર મોકલીએ તો શું ખોટું છે? ત્યાંથી કમ્પની સરકારના અમલદારો તથા તાપડના મરામતદારોની કાંદવાડી પર દેખરેખ રાખી શકાશે.” મહેતાએ કહ્યું.

“એમ થાય તો કંઈ ખોટું નથી.” હુસેનમિયાં તેમજ ઇશ્વાલીમ જાને જણે પોતપોતાનો સ્વાર્થ સધાય એ હેતુથી સંમતિ વ્યક્ત કરી, જાને ભાઈ સત્તાધોભી બન્યા હતા અને બની શકે તો એકબીજાને દૂર કરવા ઇચ્છતા હતા.

“તો પછી લક્ષ્મીદાસને ખોલાવીને એને અંબર જવાનો હુકમ કરું છું. ભણે એ થોડા દિવસ ત્યાં જઈ આવે અને બની શકે તો રાજ્યની વસૂલાતની જિપ્ત વધે તેવાં પગલાં પણ ભરે. વળી વાગડનો શિરમાણ છુટારો ઉપદ્રવ મચાવી રહ્યો છે તો એને પણ વશ કરવાની જરૂર પડશે અને એ માટે લક્ષ્મીદાસ યોગ્ય થશે.”

“હમણાં એ ભણે અંબરમાં રહીને વ્યવસ્થા બળવે, એકદમ વાગડ તરફ જવાની જરૂર નથી, કેમકે અંબરને સાંચવવાનું કામ અધરું છે. ત્યાં પરદેશી બસસોની પણ સંભાળ રાખવાની છે, કેમકે એઓ ત્યાં થોડા વખતથી પગપેસારો કરી રહ્યા હોય એવી અશ્વા છે.” હુસેનમિયાંએ શિરમાણનું નામ સાંભળીને ખેચેની અનુભવતાં સાવચેતી બતાવી.

“ઠીક છે, એ તો અંબર ગયા પછી લક્ષ્મીદાસને આપણા તરફથી સૂચનાઓ મળતી જશે તે પ્રમાણે અમલ થતો રહેશે; હમણાં આગળ વધવાની કંઈ જરૂર રહેશે નહિ.” મહેતાએ જણાવ્યું.

જમાદારને ઘેરથી મહેતા પોતાને ઘેર આવ્યા. ક્ષતેહમહમદ જેવા વિશ્વાસ રાખનાર મિત્ર અને માર્ગદર્શકની ખોટ મહેતાને હવે જણાવા લાગી. જમાદારના પુત્રો વચ્ચે સત્તા મેળવવા માટેની ખેંચતાણ તથા એકબીજાને ભૂજ્યા દૂર રાખવાની વૃત્તિ જોઈ મહેતાને આશ્ચર્ય થયું, એટલું જ નહિ પણ એમને વિચાર કરતા કરી મૂક્યા.

ઇશ્વાલીમ તેજસ્વી હતો, એની માતાને તેમજ પિતાને લાડકા હતા અને એની અત્યારની મહારાજા પાછગ મુદાવાળા મહમદમિયાંને હાથ હતા. એ મહમદમિયાં બુજમાં તાપર સ્થાવર પેરની દરી રહ્યો હતો એવી મહેતાને કંઈક ગંધ બેતણુ દિવસ થયાં આવ્યા કરતી હતી. હુસેનમિયાં સ્વાર્થી હતો, પણ એનામાં બહુ દૈવત નહોતું અને હંમેશાં નમતે છાંયડે બેસી બધ એવો એનો સ્વભાવ હતો એમ સૌ બાજુનાં. એના પર બહુ વિશ્વાસ મૂકી શકાય એમ નહોતું.

જમી પરવારીને મહેતા જરા આરામ કરવા માટે પોતાના શયનખંડમાં ગયા. એમનાં પુત્રો સરસ્વતીને સાંસરે વિદાય કરવાનાં હતાં તેથી પુત્રી તથા એમની માતા જાને જણુ ત્યાં આવ્યાં અને થોડી વાર સુધી વાતચીત થયા બાદ એઓ બહાર આવ્યાં.

બપોર નમ્યા બાદ મહેતા પોતાના એકક-ખંડમાં આવ્યા અને લક્ષ્મીદાસને ખોલાવવાનો વિચાર કરતા હતા એટલામાં રાજમહેલ પરથી ખબર આવ્યા કે બંદીવાન મહારાવ મરઘણુજીની તબિયત કંઈક વધુ નરમ થઈ ગઈ છે.

સંધ્યા થાય એ પહેલાં મહેતા મહારાવશ્રીની તબિયતના ખબર પૂછવા એમની પાસે જવા માટે રાજમહેલ તરફ જિપડયા. થોડી વારે એઓ મહારાવના બંદીખાનાવાળા ખંડમાં આવ્યા.

“આવો, મહેતા! જમાદાર ક્ષતેહમહમદ તો ગુજરી ગયા એવા ખબર મળ્યા, બહુ ખોટું થયું!” મહારાવે કહ્યું.

૧૬. વિધિની રમત]

પંચિક

[૭૫]

“ખરેખર, અનન્દતા ! એમના ઋણુથી રાજ્યને મોટી ખોટ પડી છે !”

“હવે કેણુ, તમે દીવાન કે જમાદારનો દોકરો હુસેન દીવાન ? હવે તો રાજ્યને પૂછ્યા વિના દીવાન બની શકાય છે.” રાજ્યએ વ્યંગમાં કહ્યું.

“અમે સૌ આપના જ સેવક છીએ, ખાત્રા ! આપશ્રીની તમિયત નરમ છે એમ સાંભળ્યું. શું જણાય છે ? હકીમને બોલાવીશું ?”

“જરા નરમ ગરમ રહે છે. કોઈ વાર પેટમાં દુખાવો બિપડી આવે છે. હકીમ દવા મોકલી આપે છે. તમે લોકો આટલી બધી સંભાળ લો છો અને ચિંતા કરો છો એ માટે તમારો સૌનો આભાર માનવો જોઈએ.” રાજ્યએ ફરી વાર વ્યંગ કર્યો.

“એ શું બોલ્યા, અનન્દતા ? આપ સંપૂર્ણપણે તંદુરસ્ત થાઓ. પ્રભુ આ તને તંદુરસ્ત તથા સ્વસ્થ બેવા ચાહે છે.” મહેતાએ જણાવ્યું.

“પણ બંદીખાનામાં !” રાજ્યએ જરા નારાજમાં કચવાટ-ભરી ઉદ્ગાર કહ્યા.

“એવું પણ નથી. આપને બંદીખાનામાં રાખવાની અમારી ઇચ્છા ન હોય, સંજોગોને જ એ આભારી છે. આપની અંગત સલામતી અત્યારે અહીં રહેવામાં જ છે. બહાર આપના દુસ્મન ઘણા છે. આપના પર જોખમ છે.” મહેતાએ કહ્યું.

“હીક છે, જેથી ખુદાની મરજી !”

“ત્યારે રજા લઈ લે. આપની તમિયત નરમ થાય અથવા કંઈ જરૂર પડે ત્યારે અમને હુકમ મોકલાવશો. હું કોઈ પણ વખતે આપની સેવામાં હાજર થઈશ.”

+ + + +

જગજીવન મહેતા ઘેર આવ્યા ત્યારે રાત પડવા આવી હતી, જમતી વખતે એક ખાનગી સંદેશો મળ્યા : માંડવીવાળા શિવરાજ શાહ મળવા માંગે છે અને રાત્રિના બીજા પ્રહરની શરૂઆતમાં મળવા આવનાર છે.

રાત્રે જમી પરવારી નિવૃત્ત થતાં મહેતાજી બેઠક-ખંડમાં આવ્યા. થોડી વારે શિવરાજ શાહે ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. અધારામાં એક ઝોળો શિવરાજ શાહની પાછળ પાછળ મહેતાના ઘર સુધી આવ્યો અને શિવરાજ શાહ ઘરમાં પેદા એ દુરથી જોતાં ઝોળો અધારામાં અદશ્ય થયો.

“જય ભિન્દે, મહેતાજી !” શિવરાજ શાહે ખંડમાં પ્રવેશ કરતાં મહેતાને નમસ્કાર કર્યો.

“આવો, આવો, શિવરાજ શાહ ! જય મહાદેવ ! કેમ, ખુશીમાં ને ?”

“આપનાં દર્શનથી વિશેષ આનંદ થયો. માંડવીથી અહીં સુધી આવ્યો એટલે આપનાં દર્શનને લાભ લઈ માર્ગદર્શન મેળવવાની ઇચ્છા થઈ.” શિવરાજે જણાવ્યું.

“અમારા મુગળી હંસરાજ શેઠના આપ ચિરંજવી ! આપને માર્ગદર્શનની શી જરૂર હોય ? આપ તો અમને માર્ગદર્શન આપી શકો એવા છો.”

“એ તો આપની મોટાઈ તથા મારા તરફની ભલી લાગણી બતાવે છે, જમાદાર શુંજી ગયા એટલે હવે અમારે મન તો આપ એમના પ્રતિનિધિ અને કચ્છના સત્તાધીશ છે. આરા ઉઠાવવા અમે સદા તત્પર રહીશું એમ આપને કહેવા જતે આવ્યો છું.”

“આપ પણ મોટા છો. હું તો જમાદારનો સેવક અને આપણે સૌ મહારાવશ્રીના સેવક છીએ. જમાદારના પુત્ર હુસેનમિયાં હવે એમના પ્રતિનિધિ તરીકે સત્તા પર છે એટલે હવે હું એમનો સેવક છું.”

“આપ વડોલ છો, અમારા શિરચ્છત્ર જેવા છો. આપની આરા ઉઠાવવા અમે તત્પર છીએ, પણ

૭૬]

પથિક

[સંવ્યાના રંગ

જમાદાર કે એમના પુત્રોની આજ્ઞા ઉઠાવવા અમે તૈયાર ન હોઈએ. આપ ચાહો તો આજે જમાદારની સત્તા ધારણ કરી શકો છો. આપને અમારી બધી મદદ મળી રહેશે એની ખાત્રી આપું છું.” શિવરાજે જણાવ્યું.

“આપનો આભાર, પણ એવું તો બની શકે નહિ. જમાદારનો હું મિત્ર અને વિશ્વાસુ; એમના પુત્રોને વફાદાર રહેવાની તથા એમનું ભલું ઇચ્છવાની હું મારી ફરજ સમજું છું. એ ફરજમાંથી હું ચૂકું એમ તો આપ પણ ન ઇચ્છો.” મહેતાએ સ્પષ્ટતા કરી.

“હવે ફરજ જેવું કયાં છે? આપ સ્વતંત્ર છો. આપની ઇચ્છા હોય તો આવતી કાલે મહારાવશ્રીને બંધનમુક્ત કરી, રાજગાદી પર સ્થાપીને આપને કચ્છના દીવાન તરીકે બહાર કરીએ. અમે બધા આપની પડખે બેસી રહીશું. આપ એમ ન ચાહો તો ભાઈજી બાવાના પુત્ર લઘુભાને રાજ્યાભિષેક કરીએ અને આપને દીવાન તરીકે બહાર કરીએ. જમાદારના બંને દીકરા અહીંથી નાસી જશે; એમને અહીં રહેવું ભારે થઈ પડશે.”

“માફ કરો! એવું કાંઈ મારાથી નહિ બની શકે. હું વ્યવસ્થા વેચાયો છું. જમાદારના પુત્રો મારામાં વિશ્વાસ રાખે છે અને મને માન આપી મારી સલાહ પ્રમાણે વર્તે છે. વળી અરય શિખંદી પણ મારામાં વિશ્વાસ રાખે છે. મહારાવના પુત્ર માનસિંહજીના હક-અધિકારની પણ અવગણના થઈ શકે નહિ. કચ્છમાં આપણે સૌએ સાથે મળીને કામ કરવાનું છે. જમાદારના પુત્રોની કે માનસિંહજીની અવગણના કરવાથી દેશમાં અધાધૂંધી ફેલાય અને એનો દોષ મારા પર આવી પડે. હું લાચાર છું.” મહેતાએ કહ્યું.

“પણ કચ્છ દેશનું હિત જમાદારના દીકરા સત્તાધારી હશે તો જળવાશે એમ હું ધારતો નથી, એ અવિચારી ઊકારા કચ્છને પાયમાલ કરશે.” શિવરાજે ચેતવણી ઉચ્ચારી.

“મારાથી બનશે ત્યાંસુધી એમ નહિ થવા દઉં. પછી તો જેવી બોળાખાત્યની મરજ. માણસનું ધાધુનું બધું કાંઈ પાર બિતરતું નથી, ભવિષ્ય ભગવાનના હાથમાં છે. એના ખેલની આપણને શી ખબર પડે? આપણે તો કર્તવ્ય બજાવવાનું છે.”

“ત્યારે આપ અમને નિરાશ કરશો? આવી તક વારંવાર મળતી નથી. ખોઈશું તો પાછળથી પસ્તાવાનો વખત આવશે.”

“હું લાચાર છું.”

“હતાં હું આશા રાખું છું કે આપને કોઈક દિવસ બધું સમજશે. ફરી વાર બેઠશું. હવે રજા લઈશ. આપને તકલીફ આપી એ માટે ક્ષમા કરશે.”

“એ શું બોલ્યા, ભાઈ? સુખેથી સિધાવો. આજે આપને નિરાશ કર્યાં છે, પણ હું નિરુપાય છું.”

“હું કહી નિરાશ થતો નથી. હજી પણ આશા અને વિશ્વાસ છે કે આપને સત્ય વસ્તુ કોઈક દિવસ સમજશે અને એ દિવસે આપ અમારી વાત સ્વીકારશે. અરય શિખંદી ઉપર બહુ મદાર બાંધવા જેવું નથી અને એનો વિશ્વાસ કરવામાં પણ બેખમ રહેવું છે. આપને બ્યારે પણ અમારી મદદની જરૂર પડે ત્યારે અમને કુકમ કરશો; આપને અમારો સંપૂર્ણ સાથ સહકાર મળી રહેશે. કેટલાક ધરના ધાતકોઓથી આપે ચેતતા રહેવાનું છે. ભગવાન એઓથી બચાવે!”

“ભગવાન સૌને સદ્ગુણિ આપે. આપણે તો પ્રયત્ન કરવાના રહે છે, કળ એના હાથમાં છે.” મહેતાએ જણાવ્યું.

“ભલે, ત્યારે હું રજા લઈશ.” શિવરાજે કહ્યું.

“પુત્રીથી; ટાકરજી કાકાને પ્રણામ કહેશે.”

૨૦. ઝંઝાવાતનાં મંડાણુ]

પથિક

[૭૭

“જય જિનેન્દ્ર !”

“જય મહાદેવ !”

શિવરાજ શહે ખંડની બહાર નીકળી રાજમાર્ગ પર આગળ પ્રવાણ કર્યું. દૂર અંધારાની ઓથે છુપાયેલ ઓળો જમાદારનાં ખોરડાં તરફ દુર્યો.

૨૦.

ઝંઝાવાતનાં મંડાણુ

જમાદાર ફતેહમહમદનું મૃત્યુ થયાને હજી પૂરા પચીસ દિવસ વીત્યા નહિ ત્યાં ભુજની બજારમાં અંધવા ફેલાઈ કે મહારાવ રાયધણજી ગંભીર રીતે બીમાર પડ્યા છે. ક્યાંક તો એવી પણ વાત થવા લાગી કે એઓ મૃત્યુ પામ્યા છે અને એમના દેહના અંતિમ વિધિ માટે તકરાર પડી છે.

મહમદમિયાં હજી ભુજમાં જ રોકાયા હતા, જમાદાર ફતેહમહમદની કાયમી યાદગીરી માટે ભવ્ય મકબરો ભુજ શહેરની બહાર તૈયાર કરાવવાનો હતો. એ અંગેની કામગીરી માટે સલાહ-સૂચનો આપવા તથા સાધનો એકઠાં કરવા માટે એઓ રોકાયા હતા એમ કહેવાતું હતું.

લક્ષ્મીદાસને અંબરમાં કારભારીની કામગીરી હાલ તરત માટે સંભાળવા જવાનું હતું, પણ અંગત રોકાણોને લઈને એઓ હજી ભુજ છોડી શક્યા ન હતા અને અંબર ગયા ન હતા.

તા. ૩૦ મી ઓક્ટોબર, ૧૮૧૩ ના રોજ વહેલી સવારે જગજીવન મહેતા તથા હુસેનમિયાં રાજમહેલ પર ગયા ત્યારે એમને ખબર મળ્યા કે મહારાવ રાયધણજી ગંભીર રીતે બીમાર છે અને છેલ્લા શ્વાસ લે છે. ઇલાહીમિયાં તથા કાસમ એમની પાસે હતા. રાજમહેલમાં મહારાવની રાણીઓ તથા રખાતોમાં એ સમાચાર ફેલાતાં સૌ ચિંતાતુર બન્યાં. હકીમનાં દવાદાર ચાલુ હતાં અને હકીમ પણ બંદીખાનામાં હાજર હતા. જગજીવન મહેતા તથા હુસેનમિયાં ત્યાં પહોંચ્યા અને સ્થિતિ જોઈ ને રાજકુટુંબનાં સભ્યોને ખબર આપવામાં આવ્યા. કેટલાક નજીકના ભાયાત ગરાસદારોને ખાસ સવારો મોકલી મહારાવની ગંભીર બીમારીના ખબર પહોંચાડતાં એઓ પણ ભુજ તરફ આવવા લાગ્યા. રાજકુમાર માનસિંહજી, કુંવર લધુલા, રાજકુમારી કેસરબા અને રાણીઓ તથા રખાતો વગેરે બંદીખાનામાં મહારાવની અંતિમ વિદાય વખતે એમનાં દર્શન કરી ગયાં.

મધ્યાહન સમયે દરબારગઢની અંદર આવેલ મંત્રણાખંડમાં જગજીવન મહેતા, નગરશેઠ, હુસેનમિયાં, ઇલાહીમિયાં, મહમદમિયાં, લક્ષ્મીદાસ કામદાર, રાજકુટુંબના કુળગૌર ઓધવજી વગેરે એકઠા થયા હતા. આસપાસ રોડો તથા નાગેયાના બગીચાઓ પણ આવી પહોંચ્યા હતા. મહારાવ રાયધણજી મૃત્યુ પામ્યા છે એમ ત્યાં જાહેર થયું અને એમના મૃત દેહના સંસ્કારવિધિ સંબંધમાં વિચારણા ચાલી.

“મહારાવશ્રીએ મૌખિક વસિયત કરેલ છે તે પ્રમાણે એમના મૃત દેહની મુસ્લિમવિધિ પ્રમાણે બંધી વ્યવસ્થા થવાની જરૂર રહે છે અને થવી જોઈએ.” ઇલાહીમિ જણાવ્યું.

“એમ કેમ થાય ? મહારાવશ્રી બડેબ વંશના રાજા હતા અને તેથી બડેબ રાજપૂતોના કુલાચાર પ્રમાણે એમનો હિંદુવિધિથી અસિંસંસ્કાર થાય અને થવો જોઈએ.” રાજપુરોહિત ઓધવજીએ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો.

“પણ મહારાવની વસિયતનું શું ? એઓએ મુસ્લિમધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો અને મુસ્લિમધર્મ પાળતા એ તો સૌ જાણે છે.” મહમદમિયાંએ કહ્યું.

૭૮]

પંથિક

[સંધ્યાના રંગ]

“એ તો એમના મગજની અસ્થિરતાને લઈને જાનેલ હતું. જડેજ રાજવીનો એમના કુળધર્મ પ્રમાણે અગ્નિસંસ્કાર થશે.” નગરશેઠ બોલ્યા.

“મેં એમના અંતિમ વિધિ માટે વ્યવસ્થા કરાવી છે અને કદન તૈયાર કરાવેલ છે એ જાણો છો?” ઇષ્ટાહીમે વિરોધ કર્યો.

“તથા શું થયું?” આસંખિયાના ડોકર બોલ્યા.

“તો કુમાર શ્રીમાનસિંહજીને બોલાવીએ, એમને પૂછી જોઈએ.” ઇષ્ટાહીમમિયાંએ જણાવ્યું.

“એ હજી બાળકજીવિના કહેવાય અને એમને આવી બાળતમા કંઈ ખબર ન પડે.” નાંચેયાના બગીચામાં બોલી બિડયા.

“જડેજ કુળના રિવાજ પ્રમાણે અગ્નિસંસ્કાર થાય તો શું ખોટું છે?” જગજીવન મહેતાએ જણાવ્યું.

“પણ એક મુસ્લિમનો હિંદુ તરીકે અગ્નિસંસ્કાર નહિ થવા દેવાય, એમને દફનાવાશે.” ઇષ્ટાહીમે મક્કમતાથી કહ્યું.

“તમારે તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે જ કરવું હોય અને અમારા જડેજ કુળના રિવાજની અવગણના કરવી જ હોય તો એનું પરિણામ સારું નહિ આવે. કેમ, મહેતાજી! આપ શું કરવા ધારો છો?” રોહાના બગીચામાં આકળા થઈ બોલી બિડયા.

“હજી ક્યાં કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય પર આવી શકાયું છે? હજી વિચારી જોઈએ છીએ.” મહેતાએ જણાવ્યું.

“તમે સૌ શાંત થાઓ અને ધીરજ રાખો. ભાઈ હુસેનમિયાં તથા મહમદમિયાંને વિનંતી છે કે આ બાબતમાં વિચાર કરે, ગરાસિયા ભાયાતોને કચવાવવા એ પણ સારું નથી.” નગરશેઠ સમજાવટથી વાત કરી.

“આપણે સ્મશાનવાવા તો કાઢવી પડશે ને? એવી તૈયારી કરવામાં વખત લાગશે. અત્યારે બપોર થઈ ગયા છે. નમાઝ-ટાણું પણ થયું છે તેથી એકાદ પહોર પછી ફરી વાર મળીને વિચાર કરી નિર્ણય કરીશું. અત્યારે સૌ પોતપોતાને કામે બહાર જઈ શકે છે.” હુસેનમિયાંએ જણાવ્યું.

સૌ છૂટા પડ્યા. જગજીવન મહેતા ઘેર આવ્યા. એમની સ્થિતિ ત્રિષમ બની હતી, પણ છેવટેનો નિર્ણય જેમ અને તેમ તરત અને રાજકુળની પ્રતિષ્ઠા સચવાય એ રીતે લેવાની જરૂર હતી. ઇષ્ટાહીમની અવિચારી હતને સંતોષવા જતાં પરિણામ ગ્રંભીર રીતે નુકસાનકારક આવે એમ હતું. પરિસ્થિતિ સ્ફોટક બને એવો સંભવ હતો તેથી ત્વરિત ચોક્કસ પગલું ભરવાની જરૂર હતી. રાણીવાસની અંદર રાજપુતાણીઓ મહારાવને અગ્નિસંસ્કાર થાય એમ ઈચ્છતી હતી અને મક્કમ હતી એવા સંદેશ રાણીવાસમાંથી એમને મળ્યા.

એમણે મારવાડી માલમસિંહ તથા લક્ષ્મીદાસ કામદારની સાથે મારવાડી રાજપૂતોની એક ટુકડીના કેટલાક સૈનિકોને રાજમહેલ પર મોકલીને મહારાવના મૃત દેહનો ઇખ્તે કરવાનો અને સામે થાય તેને ડાર કરવાનો ફકમ આપ્યો. નગરશેઠ બગીચામાં તથા જુજના અગ્રણી શહેરીઓને તાબડોતબ બોલાવી તરત જ સ્મશાનવાવાની તૈયારી કરાવી હુસેનમિયાંને ખબર મોકલ્યા. સમય જોઈને વર્તન કરનાર હુસેનમિયાં બગીચામાં નગરજનો તથા જગજીવન મહેતાનું વક્ષણ સમજી જઈને અગ્નિસંસ્કારનો વિધિ થવામાં સહમત થયો અને સ્મશાનવાવામાં જોડાયો અને તેથી ઇષ્ટાહીમમિયાં તથા મહમદમિયાં યુપકાંડી પકડી શાંત રહ્યા.

૨૦. જંઝાવતનાં મંડાણુ]

પથિક

[૬૬

મહારાવ રાયધણુના દેહનો અગ્નિસંસ્કાર પૂરી ધામધૂમથી અને પ્રબળા ઉત્સાહથી હમીરસરની દક્ષિણે આવેલી રાજવીઓની છતરડીઓવાળા પ્રાચીન અને સુવિખ્યાત સ્થળે કરવામાં આવ્યો.

પણ ઇશ્વરીમંથિયાના અંતરમાં જગજીવન મહેતા પ્રત્યે ઈર્ષ્યા તથા વેરવૃત્તિનો ત્યારથી ઉદ્ભવ થયો અને મહમદમંથિયાએ આગમાં ઘી હોમ્યું.

સદગત મહારાવશ્રીને અનેક રાણીઓ ઉપરાંત કેટલીક રખાતો પણ હતી, એમને કુંવર માનસિંહજી સિવાય ખીન્ને કોઈ પુત્ર ન હતો. માનસિંહજી તથા એમની બહેન કેસરબા ઉર્ફે કેસાંબા અત્યારે સંપૂર્ણ રીતે જમાદારના કુટુંબનાં આશ્રિત હતાં અને એમના વર્ચસ નીચે હતાં. કુંવર માનસિંહજીની ઉંમર અત્યારે ૧૮-૧૯ વર્ષની હતી. રાજગાદી માટે એ ખરા હકદાર હતા, પણ કેટલાક રાજપૂત ગરાસદારો તથા લાવાતો ફતેહમહમદ તથા ઇશ્વરીમંથિયાથી વિરુદ્ધ હતા અને શિવરાજ શાહની તરફેણમાં હતા; એઓને બે માનસિંહજીને ગાદી મળે તો એમની પોતાની સ્થિતિ કઠેાડી થાય અને નુકસાન થાય એવી ધાસ્તી હતી. એ કુમાર માનસિંહજીને ગાદી મળે તો ઇશ્વરીમંથિયાનો પક્ષ મજબૂત બને એ સ્પષ્ટ હતું. શિવરાજ શાહ પણ એવી જ માન્યતા ધરાવતા હતા અને તેથી એઓ ભાઈજી બાવાના દીકરા લઘુભાને ગાદી મળે એમ ઇચ્છતા હતા.

ભાઈજી બાવા ઉર્ફે પૃથ્વીરાજજી એમની હયાતીમાં મહારાવ રાયધણુજી દેદમાં હતા તે દરમ્યાન રાજગાદી પર હતા અને એમના નામથી રાજવહીવટ ચાલતો હતો તેથી પ્રજાવર્ગમાં પણ ધણા એમ માનતા હતા કે રાજગાદીના સાચા હકદાર ભાઈજી બાવાના પુત્ર લઘુભા છે. વળી રાયધણુજીએ મુસ્લિમ ધર્મ અંગીકાર કરેલ તેથી એમના પુત્ર કુમાર માનસિંહજીને રાજગાદી મેળવવાનો હક ન હતો એવી પણ ધણીની માન્યતા હતી. આ માન્યતાના અનુમોદનમાં શિવરાજ શાહ તથા ખીન્નેઓએ એવી અફવા વહેતી કરી કે રાજગાદીના ખરા હકદાર લઘુભા છે તથા જગજીવન મહેતા પણ એમની તરફેણમાં છે.

વડારણો મારફત આ હવા રાજમહેલમાં રાણીવાસમાં પહોંચી. લઘુભા અત્યારે ૧૬-૧૭ વર્ષની ઉંમરના સગીર હતા અને રાજગાદી એમને મળે એવી એમને પોતાને કે એમનાં માતૃશ્રીને કોઈ કદબના પણ ન હતી. એમની એ સંબંધમાં કોઈ પ્રવૃત્તિ કે ઇચ્છા પણ જણાતી ન હોવા છતાં પ્રચારો તરફથી એવી અફવા ફેલાવવામાં આવી રહી હતી અને રાયધણુજીના વારસ તરીકે રાજગાદી પર કોઈ નિયુક્ત થાય નહિ ત્યાંલગી લઘુભાની તરફેણની અફવા ચોમેર ફેલાતી અટકી શકે એમ ન હતું.

થોડા દિવસ વ્યતીત થયા. એક રોજ રાજવડારણુ જનખાઈ ઇશ્વરીમંથિયાં પાસે આવી. ઇશ્વરીમંથિયા એની સાથે રાજમહેલમાં ગયો. એક ખંડમાં રાજકુમાર માનસિંહજી તથા રાજકુમારી કેસરબા એ બે જણ એમનાં માતૃશ્રી સાથે બેઠાં હતાં. ઇશ્વરીમંથિયા એમની નમન કરી આસન લીધું.

“પછી રાજ્યાભિષેકનું કયારે નક્કી કર્યું?” માનસિંહજીનાં માતૃશ્રીએ ઇશ્વરીમંથિયાને પ્રશ્ન કર્યો.

“હજી કોઈ ચોક્કસ નથી, એ તો જગજીવન મહેતા નક્કી કરશે ત્યારે અને તેમ થશે. સમાચાર તો એવા મળ્યા છે કે જગજીવન મહેતા અને શિવરાજ શાહ કુમાર લઘુભાને મહારાવશ્રી તરીકે રાજગાદી પર લાવવા માગે છે.” ઇશ્વરીમંથિયા પોતાનું મહરવ ખતાવવા માટે પાસે ફેંક્યો અને ગપ્પું હાંક્યું.

“જગજીવન મહેતા એમ ઇચ્છે નહિ. વળી તમે કેમ શાંત બેસી રહ્યા છો?” રાજકુમારીએ વેધક દષ્ટિ ફેંકી સવાલ કર્યો અને ઉમેર્યું: “તમારી ફરજ નથી? શું ભાઈ તમારા દોસ્ત નથી?”

“મારી ફરજ હું જરૂર બળવોશ અને કુમાર શ્રીમાનસિંહજીનો રાજગાદી પર અભિષેક થાય છે એમ સૌ બેશે.” ઇશ્વરીમંથિયા માનસિંહજી તથા રાજકુમારી તરફ હેતુપૂર્વક સૂચક નજર નાખી જણાવ્યું.

“તો પછી દીક્ર કેમ થાય છે?” રાજકુમારીએ આતુરતા બતાવી પૂછ્યું. એનો ચહેરો ધણો

ડીસેમ્બર '૮૫

Reg. No. GAMC-19

INDIAN DYESTUFF INDUSTRIES LTD.

MAFATLAL CENTRE, NARIMAN POINT,
BOMBAY - 400 021

Phone : 23 46 43 Cable : NAVICET
Telex : 11 3089 IDI IN

MANUFACTURERS OF

NAVINON VAT DYES
NAVIDON INDIGOID VAT DYES
NAVICET DISPERSE DYES FOR
ACETATE/NYLON
NAVILENE DISPERSE DYES FOR POLYESTER
NAVICTIVE REACTIVE DYES
NAVIFAST PIGMENT POWDERS
NAVITEX PIGMENT EMULSIONS
DYE INTERMEDIATES
ALUMINIUM CHLORIDE ANHYDROUS
HYDROSULPHITE CONC. BT

મુદ્રક પ્રકાશક અને તંત્રી : 'પશ્ચિમ કાર્યાલય' માટે પ્રો. કેશવરામ કા શાસ્ત્રી, ડે. મધુવન, એલિસબ્રિજ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬ તા ૨૭-૧૨-૧૯૮૫

મુદ્રણસ્થાન : પ્રણવ પ્રિન્ટર્સ, ૧૧/અ, વિજય કોલોની, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩

પૃષ્ઠ : ઈન્ટરનેશનલ પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ, શાહપુર માળીવાડાની પોળા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧